

OzSSR MIQ PREZIDIUMI JANIDAGI MARKAZIJ JANI
ALIFBE VA TIL—TERMIN QOMITASI

PROF. QIAZI ALIM JUNUS

O Z B E K
LAHÇALARINI
TASNIFDA BIR TAÇRIBA

OzSSR DAVLAT NAŞRIJATI
TAŞKENT—1935

Mas'ul muharrir: Q. Ramazon.
Tex. muharrir: Şan ahmudov.
İndeks S/E.

Ozlit № 187/t. Şartnama № 131-35. Tiraz 1000+120. Standartı 62×94. Basımaxanaya berildi 23/IX-35 j. da. Basışğa ruxsat etildi 25/XI-35 j. da. Ozdavnaşrın İkramov namıdagi basımaxanası. Zakaz № 289.

SOZBAŞI ORNIDA.

Ozbek eli qurama bir el, turli turk, manqul, slav, fars va arab qabilalaridan tuzulgan qurama bir ittifaqdir. Bu ittifaqqa kirgan qabilalar arasida milad Isadan 10—15 asr ilgari Kicik Asijada katta sjasij rol ojnagan, ba'zi Avropa tarixcilari ham lisa nijatcilari tamanidan fin-oqur guruhiga mansub qilingan va ba'zilar tarafidan manqul deb tanilgan (hetit¹ mitan) larnin qaldiq-lari boluvi jaqin ihtimallardan bolib, bu kunda Samarqand okrugi-da Mitan va Bulunqur rajonlarida jašavci ozbek mitanlarini korga-nimizdek, miladdan ikki uc asr ilgari Ortaasijada kucli davlat taš-kilati qurib, miladdan son 5 nci asrgaca sjasij ahamijatini joqat-maqan ujsun (ujsun — usun) vaqanlilarni ² bu kunda ozbek ittifa-qida kormakdamiz. Miladi II asrda Aral denizi vojigaca kelib jer-lašganliklari Avropaga malum bolgan ³ va VIII asr miladda šar-qij Turkistandan bujuk ujqur davlati tuzib, kop vaqtqaca sjasij isti-qlalijatini saqlab kelgan ujqurlar ozbek ittifaqida a'za bolib mu-hum rol ojnab kelganlar. VI asr miladida Ortaasijada kucli turk davlati tuzgan turklarnin ⁴ qaldiqlari sanašga mumkun bolgan va bu kunda Samarqand, Qašqadarja, Ančan okruglarida va Tačikis-tanda Jarim kocmanci halda jašavci turklar (barlas, kaltataj) ozbek ittifaqida a'zadirilar. Bulardan vašqa šarqij va qarbij Turkistannin ičtimaij, sjasij hajatida muhum rol ojnagan qarliq, najman, qara xtaj, uz, min, juz, manqit, qipcaq kabi qabilalarnin da ozbek itti-faqida, u ittifaq tuzulgan davrdan vašlav. ta bu kungaca ištirak etib kelganliklari malum.

¹ Проф. А. Захаров. — Хеттский вопрос, журнал „Новый Восток“ № 1, стр. 251 — 258.

Доктор Гуго Винклер и др. — „История человечества“, перевод под редакцией В. В. Бартольда, том III, стр. 46 — 47, 98, 110 — 125.

Ак. Н. Я. Марр. По этапам разв. яфет теории, стр. 297 — 299.

² В. В. Радлов. — К вопросу об уйгурах, стр. 80.

Ак. Бартольд. — История культурной жизни Туркестана, стр. 4 — 16.

А. Н. Самойлович. — Западный Туркестан со времени завоевания арабами до монгольского владычества, стр. 36 — 37.

³ Ак. В. В. Радлов. — К в прессу об уйгурах, стр. 128.

⁴ Ак. В. В. Бартольд. — Иетория культурной жизни Туркестана, стр. 10.

Bulardan başqa ozbek elinin tuzulişida carkas, rus, taçik va arablar qatnaşqanliqlari, bir tarafdandan, ozbek şaçaralarida qajd etilgan bolsa, ikkinci tamandan, bu hal tilimizdagi lsanij faktlar arqali tasdiq etiladi. Ozbek elinin tuzulişi mundaj murakkab, qurama ekan, uning tili ham şundaj turli kollektivlarning tilidan qurulqan qurama til boluşi tabiijidir. Haçiqatan ham ozbek elinin tili başda çuda kop majda kollektivlarning mustaqil tillaridan qurulqan bolib, natural xoçalik davrida bu tillar arasidagi farqlarni joqatis ucun xizmat qilaturqan içtimaij-iqtisadij faktorlar qajaj başlanqic şaklda bolganlikdan, har til kollektivning hajati oz cegasida qamalis qalib, bu tillar arasidagi farqlar ham kucli bolgan. İşlabciqariş işlarning takamuli arqasida kenajgan içtimaij alaqa bu ajrim tillar arasidagi alaqani kucajtira zaruv arqasida bu ajrim tillar arasidagi nahvij, luqavij, fonetik va morfologik ajirmalar joqala barib, natijaçada u ajrim tillar bir birisiga nisbatan birar lahça va ja birar şeva haliga keladilar.

„Tillar qarindaşliqining ozi turli qabilalarning ozara alaçalari arqasida tavuş tilining luqavij-mafkuravij qismida, oşandaq tavuş va morfologik — şaklij qismida umumij xatlar pajda boluşi demakdir ku“.

Demakki, ozbek eski va çanli şeva ham lahçalari bir „ana“ tilidan urcib ciqqan butaqlar emas, balki umumij ozbek tilini tuzuşda qatnaşuci ajrim tillardir. Feodalizm davrida ozbek qabilalar ittifaqida bir birisi bilan toqnaşib, ozara alaqa va qarama-qarşi tasir qila başlagan bu ajrim tillar rus kapitalizmi hakimligi davrida jana ham jaqinraq munasabatga kirişib, aralaridagi farqlarni bargan sajin joqata barganlar va ozara jaqinlaşa barganlar. Bu jaqinlaşuv intilişi hazirgi sotsializm quruş davrida (ajrim rajonlarning bir birisi bilan içtimaij-iqtisadij alaqasi kucajliş arqasida) jana ham kucajdi va kucajmakdadir. Sotsializm qurulişinin bujuk adimlar bilan aldinga barişi, osuvi va mahkamlaniş arqasida şahar bilan qişlaq birliji juzaga ciqib, sinfij asasga qurulqan eski turmuşning izini qurutqandek, u turmuşning mrası bolgan ozbek şeva va lahçalari arasidagi farqlarni ham joqatmaçda va joqataçaqdır. Mana bu hal Ozbekistanning hamma rajonlarida jaşavci ozbeklarning şevalaridagi azmi, kopmi bolgan farqni tamam joqatis, hazirgi adabij tilimizin barça şevalar ucun birdek tuşunişli boluşini kenajtirib, bular arasida heçbir farq qojmajaçaq. Albatta, bundaj adabij tilni quruşda bir jaki ikki lahçagina qatnaşmasdan, Ozbekistanning hamma rajonlarida, şahar va qişlaqlarida jaşavci va sotsializm qurulişida faal qatnaşuci hamma ozbek proletar va kolxoz ammasinin çanli şeva va lahçalari qatnaşçaqdır. Ozbek xalqining eski adabij tilining tuzulişida ilgaridan feodallar tili, sonra şahar burzuazijasi bilan qişlaq qulaqlarining tili hakim vazijat algan bolsa, ozbek millatining jani adabij tilida proletar va kolxoz ammasinin tili asos bolmaçda va bolçaqdır. Demak sotsializm quruş davridagi ozbek adabij tilini quruşda proletar-kolxoz ammasi, sotsializmni quruşda iştirak etiş arqali, ja’ni sotsialistik işlabciqariş protsesida faal qatnaşib turib,

oz sheva va lahçalari bilan birga u til quruş işida ham iştirak et- çakdir, braq bu til quruluşida heç şubhasiz ozbek proletariatiniñ ti- li jetakci bolaçaqdir.

Biz, tilcilar, bu perspektivani aniq korib, jañi ozbek adabij ti- lini quruş işiga komak berişimiz kerak, biz ozbek proletariat va kolxoz ammasiniñ sotsializm quruluşı arqasida kelib ciqqan til sa- hasidagi içtimaij zakazini baçarişimiz kerak; ozimizniñ hamma ilmiy tekşiriş işlarimizni oşa içtimaij zakazga qaratis alib berişimiz kerak.

Mana şu zakazni baçariş ucun ozbek proletar va kolxoz amma- siniñ til protsesini tekşira, organa beriş, hamma sheva va lahça- larimiz arasidagi munasabatni, u sheva va lahçalarimizni xususijat- larini organib, sheva va lahçalar arasidagi anlaşıda, sozlaşda jaqin- liqni ta'min qiliş ucun xizmat qilmaq kerak.

„Ozbek lahçalarini tasnifda bir taçriba“ namli bu asarimizni eñ oşa içtimaij zakazga xizmat arzusida majdanga atamiz.

Bu asarimizda ozbek lahçalariniñ fonetik, morfologik va lek- sik xususijatlari qisqaca korsatilgan, braq eñ muhum, asasiy fone- tik, tus morfologik ham leksik farqlarına qajd etilgan. Şuniñ bilan birga lahça va şevalarimizniñ gapirişda, çanlı muxabarada qandaj alişini, sozlarniñ gapda, bir mavzu', bir maqsad atrafida, dialektik birlaşuvini korsatis, ularniñ nahvij tuzulişı bilan oqucilarni amaliy jolda tañitiruv maqsadi bilan lahça va şevalarimizdan kopgina ornak berdik.

Bu ornaklar 1) 1922 — 1923 jillarda ozbek bilim haj'ati taman- dan ilmiy komandirovka alib, sabiq Taşkent, Samarqand okrugla- riga barganimda toplangan materiallardan; 2) 1926 — 1929 — jillarda toplangan materiallarimdan; 3) 1929 jilda Ozbek Davlat ilmiy tek- şiriş instituti tamanidan Qaşqadarja, Surxandarja okruglari bilan Taçikistandagi Laqaj taçik rajonlariga barib toplagan materialla- rimdan; 4) jana oşa institut tamanidan 1930 jilda Xarazmga barib toplagan materiallarimdan; 5) 1932 jilda Farqana vadisiga ozbek madaniy quruluş ilmiy tekşiriş instituti tamanidan barganimda top- lagan materiallarimdan tuzuldilar. Albatta, u materiallarniñ ham- masi bu jerga kirmadi, balki ulardan ajrim parcalargina kirdi. Qalqan materiallar ajrim monografialar halida işlanar.

ORNAKLARNIñ IMLASI

Men bu materiallarni toplaganda, bajnalmilal ilmiy fonetik alifæ (M. Ф. А.) bilan jazganman; braq Ozbekistan basmaxanala- rida ilmiy imlaga tegişli harflar joqliqi saçavli bu asardagi ornak- larni ozbek alifbesi bilan berişga maçbur boldim. Şuniñ ucun lahça va şevalarimizniñ ba'zi fonetik xususijatlarini ozbek alifbesi arqali korsatis bolmadi. Braq bu koruna almagan fonetik xususijatlarniñ ma'naga tasir çahatidan semantik rollari joqdir, ularniñ faqat ta- jaffuz çahatidangina ahamijati bolaladi.

Men ornaklar imlasida uzun unlilar ucun, xah bæsiti va xah murakkab (diftong) bolsin, ikki nuçta (:) aldim.

i — harfini tar, lablanmagan, til aldidan ciqaturqan, qajat qisqa ajtilaturqan tavuş ucun aldım. Bu tavuş hamma ozbek lahça va şevalarida uc daraça acılışğa egadir:

a) Japiq boqunlarda, agarda bu japiq boqundan ilgari va soñ aciğ boqun bolmasa, u (i) harfi çuda tar, lablanmagan, til uci tavuşini ifada qiladi.

b) Agar bu (i) aciğ boqunda jaki bu aciğ boqundan ilgari va soñ kelgan japiq boqunda bolsa, kenrak (i) tavuşini beradi.

c) Agar aciğ boqun soznin axirida bolsa, (i) harfi 3 daraça aciqliq blan acilgan va (i) tavuşı blan (e) tavuşı arasida, braq (e) tavuşiga jaqınraq, orta (9>) tavuşini korsatadi.

y harfi blan lablangan (i) tavuşini bildiramiz. Bu tavuş ham butun lahça va şevalarimizda uc daraça acılış blan aciladi.

Japiq boqunda 1° daraçalı aciqliq blan acilib, en tar lablangan til uci unlisini, ortada kelgan aciğ boqunda 2° daraçalı aciqliq blan lablangan unlini, agar bu tavuş — harf, soz axtrida kelsa, 3° daraçalı aciqliq blan acilib, lablangan (e) ga jaqin (9°) tavuşini ifada qiladi.

Oşandaq (t) harfi ham uc turli talaffuzni oz ustiga aladi: a) agarda (b) harfi japiq boqunda kelsa va bu japiq boqundan ilgari va soñ aciğ boqun bolmasa, bu tavuş en tar, qisqa, lablanmagan til arqasi unlisi (u) ni ifada qiladi.

Agarda bu harf — tavuş soz başida jaki soz ortasida aciğ boqunda kelsa, 2 nci daraça aciqliq blan (b) tavuşini bildiradi.

c) Bu (b) harfi soznin axiridagi aciğ boqunda kelsa, ucinci daracada kenajib, (<9) tavuşni ifada qiladi.

Arqa, tar, lablangan (u) tavuşı ham butun lahçalarimizda oş uc daraça blan acılış qanunloğa bojsunadi:

a) Bu tavuş japiq boqunda, agarda bu japiq boqundan soñ jaki ilgari aciğ boqun kelmasa, 1° aciqliq blan acilib, en tar, lablangan til arqasi unlisini ifada qiladi.

b) Bu u harfi soznin başida, ortasida aciğ boqunda, ja bu aciğ boqundan soñ jaki ilgari turqan japiq boqunda kelsa, ikkinchi daraça aciqliq blan acilgan til arqasi tar (U) unli tavuşini bildiradi.

c) Agarda bu til arqasi tar unlisi soznin axiridagi aciğ boqunda kelsa, bu halda u harfi ucinci daraça, aciqliqda bolgan, tar, lablangan (<9°) tavuşini bildiradi. Mana bu juqarida korsa tilgan ald va arqa tar unlilarnin uc daraça aciqliq blan acılışğa hamma lahçalarimizda riajat qilinadi va bularnin ozbek tilinin talaffuzini belgilaş, organiş va orgatiş ucun katta ahamijati bar.

Ozbek tar unlilarnin bundaj uc daraça aciqliq blan acılış qanunini bilmagan kşilar, ja'ni ozbek tilini organucilar talaffuzda çuda faxş xatalar qilib, eşituci ozbeknin lisanij zavqini buzib, oz gapinin ta'siriga zarba berişğa jol acadi. Şunin ucun ozbek talaffuzini organucilarga bu masalalarnin katta ahamijati bar.

Bu asarga çuloqan ornaklarni oquqanda ham şu tar unlilarnin juqarida korsatilgan orunlarda aciğ, japiq hçalarda va aciğ hiçalalarnin başda, ortada va sonda boluşğa kora oqumaq kerak.

E — Harfi orta ken, ald, lablangan tavuş ucun işlatiladi. Braq bu harf ozbek — qipcaq lahçasinin Farqana qipcaqlari şevasida ikkinci va undan soñ kelgan boqunlarda (e) tavuşı blan (ɛ) tavuşı arasidagi (ɛ) unlisi ucun ham işlatilgan. Demak Farqana vadisida Vorosilov (sabiq Qorqantepa) rajoni blan Ajlm ajonida jaşavci qipcaqlar tilidan alingan ornaklarnin sozlarida birinci boqundan kejingi boqunlarda (e) harfi jazilgan bolsa, (e) oqumasdan, undan kenrak, ja'ni (ɛ) oqumaq kerak.

ə — Harfi (e) tavuşinin lablangani ucun emas, balki juqarida korsatilgan (ɛ) tavuşinin lablangani ucun işlatilgan. Bu (ə) harfi blan korsatilgan mazkur tavuş çanlı lahçalarimizda soz başida tar (y) tavuşidan başlab, sonra birdan kenajib, (ɛ) haliga keladi. Şunin ucun bu (ə) harfi kop şevalarimizda soz başida diftong, ja'ni murakkab bolib (ɛ) halida ajtiladi.

Agar bu tavuş soz ortasida, ajniqsa soz axirida (masalan, bu ornaklarda, Farqana qipcaqlari tilidan berilgan ornaklarda) bəsit (ɛ) halida talaffuz etiladi. Farqana qipcaqlari tilidan berilgan ornaklarda birinci boqunda jazilgan (ə) harfini diftong halda soñi boqunda kelgan (ə) harfini bəsit (ɛ) qilib oqumaq kerak.

Bu qipcaq tilida soz axirida kelgan (ə) ja'ni (ɛ) tavuşı başqa şevalarimizdagi (ɛ • 11 ə) jaki (e) tavuşı ornida keladi.

• Ə harfi ald ken lablanmagan (ɛ) tavuşı ucun alingan.

Bu (ə) harfi hamma lahçalarimiznin butun şevalaridan alingan ornaklarda, soz başida (ɛ) tavuşı ucun işlatilgan.

Ozbek — qipcaq lahçasinin hamma şevalaridan alingan ornaklarda birinci boqundan soñ kelgan boqunlardaqi (ə) larni (ɛ) tavuşidan tarraq (e) tavuşidan kenrak, braq (e) tavuşiga majil oqumaq kerak.

Xijva — urganc lahçasida bu (e) dan ken (ə) dan tar bolgan (ɛ) tavuşı birinci boqunda kelgandek, songi boqunlarda ham kelib, (ɛ) tavuşiga majil ajtiladi.

Turk — Barlas (Çqataj) lahçasinin çanlı şevalarida (Taşkent, Ançan, Cimkant, Turkistan, Sajram şevalarida) soz başida (ə) harfi (ɛ) tavuşini ifada etib, ikkinci boqunlarda undan tarraq (ɛ) tavuşini ifada qiladi.

О harfi arqa, orta kenlikda bolgan lablangan tavuşni korsatadi. Taşkent şevasında bu tavuş başqa şevalarimizdagi (o) larga qaraganda tarraq ajtilib, (o) blan (ə) tavuşlarinin ornini basadi. Taşkent şevasidan maxraç çahatidan bu tavuş orta (mixed) vazijatda boladi.

Ozbek — qipcaq lahçasiga mansub şevalarda soz başida, umuman birinci boqunda kelgan o harfi kenlikda (ɔ) tavuşiga, ja ni rus (o) siga jaqin bir tavuşni korsatadi, braq bu lahçanın kop şevalarida, masalan, qipcaq, Gurlan, Qirq, Laqaj şevalarida bu baş boqunda kelgan arqa ken lablangan tavuş murakkab (diftong) halida ajtiladi, ja'ni u tavuşı blan başlanib, ɔ tavuşı blan bitadi. Birinci boqundan kejingi boqunlarda murakkablanış joqalib, (o) harfi ɔ tavuşini bildiriadi.

Sozning baş boqunida kelgan (ɔ) ning (u) tavuşı ja'ni tar, arqa lablangan blan başlanışi, ja'ni murakkab halda boluşı Xiva — Urganc lahçasida ham korunadi.

Şundaj qilib, czbekning kop şevalarida bundaj murakkablanış bar. Şuning ucun, ja'ni bizning ken lablangan (ɔ) tavuşimiz tar (u) tavuşı blan başlanganligidan tatarlar va ruslar bu tavuşimizni tar (u) halida eşitaçilar.

a (jaz-na) harfi arqa, ken, lablanmagan tavuş ucun alingan. Bu tavuş Taşkent va Xijva tillarida (alma) bujruqinin başida kelganı tavuşdır. Bu tavuş Taşkent tilida mustaqil bir fonemdir.

Bu tavuş butun şevalarimizda ham bar bolib, sozning hamma boqunlarida kela aladi.

a (Basma şakli) en ken lablanmagan tavuş bolib, Taşkent tilida qanaqa, sadaqa, saqana sozlarinin hamma boqunlarida kelgan orta, en ken rus (a) tavuşiga oxşaş tavuşdır. Bu tavuş Taşkent tilida mustaqil fonemdir.

Arqa, ken (a) tavuşı labdan ciqqan unsiz tavuşlaridan ilgari jaki son kelsa, lablanib, (a)—teskari (v) halida keladi. Bu hal hamma şevalarimizda bar.

Braq bundaj lablangan arqa (a) hec bir şevalarimizda mustaqil fonem emasdir. Şuning ucun ornaklar imlasida bunqa rıajat qilmadim, ja'ni bu harfni işlatmadim.

Jana ornaklar imlasi toqrisida şuni ajtib otmak kerakki, butun şevalarimizda ikki çaransiz unsiz arasida kelgan qisqa, tar lablangan y, u va lablanmagan „i“ va „b“ tavuşlari kelsa, çaransiz unsizlar ta'siri astida, u tar unlilar ham çaransizlanib (y, u, i, b) halida eşitiladilar: tut, tıtbq, pit kabi.

Taşkent tilidan alingan ornakda tar, lablanmagan çora tavuşlar bolmasdan, taq bolganligidan va (i) tavuşıdan kora (b) tavuşiga jaqinraq bolganligidan, men qattiq va jumşaq sozlarda ham (b) harfini işlatdim.

Tar, lablanmagan uzun unli Taşkent tilida uzun (b:) tavuşiga emas, balki uzun (i:) tavuşiga jaqin eşitiladi; şuning ucun Taşkent şevasi ornagida undaj uzun unli ucun (i:) tavuşini (bəsit va murakkablarda ham) işlatdim.

Hazirgi rasmij alifbemiz çanlı şevalarimizda bolgan hamma unsiz tavuşlarini ifada qiliş ucun ham jetişmajdi. Şuniñ ucun çanlı şevalarimizdan alingan ornaklarda, u jaki bu şevamizga xas bolgan bazi unsizlarni korsatib bolmadi.

Masalan Xijva — Urgane lahçasida, ajniqsa unıñ Xijva şevasında til ortasi tavuşlaridan japiq (смычный) çaransiz. (*ʃ*), unıñ

çaranlısi (*ʃ̣*) va bu songiniñ burunlaşqani (*ʃ̣ʷ*) tavuşlari var; bular, albatta, ornaklarnıñ aslıda qajd etilgan bolsalar-da, bu asarğa qoşulgan ornaklarda, basmaxanalarimizda bajnalmilal fonetik alifbe joqliqi savabli, korsatilaalmajdi.

Taşkent şevasında til ortasida aciğ (щелевой), çaransiz tavuş var, ja'ni "j" niñ çaransizi var. Bu tavuş vajnalmilalij fonetik alifbe (МФА) da (ç) harfi blan korsatilgan. Bizniñ praktik alifbemizda (ç) harfi til ucidan ciqaturqan japiq, çaranlı, pişildağ affrikat tavuşni korsatadi.

Biz ham bu asarğa qoşulqan ornaklarda u (ç) harfini til ortasidan ciqaturqan çaransiz, aciğ tavuş ucun emas, balki til uci affrikati ucun işlatdik, til ortasida, aciğ çaransiz ucun ozbek alifbesida maxsus harf joqliqidan u tavuşini ornaklar imlasida qajd eta almadim.

Hamma lahçalarimizga kirgan çanlı şevalarimizda laklug (velar) japiq (смыч) çaranlı tavuş, ja'ni q tavuşiniñ çaranlısi var. Bu çaranlı japiq velar tavuş ba'zi şevalarimizda soz başida (masalan, çalajir-da) ham sonida, kop şevalarimizda sozniñ sonida, arqa (ŋ) tavuşidan son keladi. Mana bu tavuşni ham ornaklar imlasida korsatib bolmadi. Xijva şevasında til arqasidan ciqaturqan japiq va cuqur k tavuşı var, bu tavuş ham maxsus belgi blan korsatilmadi.

Texnik savablar arqasida korsa'ilmagan bu unsiz tavuşlar şevalarimizniñ talaffuz xususijatlarini korsatmak ucun ahamijatli bolsalarda, braq ma'naga ta'siri joqdir, şuniñ ucun ularniñ korsatilmasiligi kop zarar beralmajdi. Bu asardagi ajrim msallarni va ornaklarni oquqanda, juqarida ajtilgan nuqtalarqa diqqat va riaja qilib oquşlari kutiladi.

Msal va ornaklarnıñ imlasida şu juqarida korsatilgan kamciliklar bolsada, u ornaklar ajrim şevalarimiz toqrisida toqri tassavur berib, u şevalarnıñ bir-birila va adabij tilimizga munasabatlarini korsataladi deb umid qilamiz.

TASNIF ASASLARI.

Bu vaqtoqaca ozbek lahçalarini organiş va ularni tasnif qiliş sahasida azmi kopmi işlagan ozbekşunaslar bar; bularniñ har qaj-sisiniñ oziga kora tasnif asaslari va tasniflari bar.

Professor J. D. P o l i v a n o v ozbek lahçalarini tasnifda fars tili-niñ ta'sirini asasiy ilgi qilib aladi va şu bilgiga sujanib ozbek lahçalarini „eranlaşgan“ va „eranlaşmagan“ deb ikkiga boladi.

Eranlaşgan bolumni ham ozara professor Palivanov 1) Taşkent-Buxara todasi va 2) otkunci (переходный) Farqana şevalari todasi deb ikkiga boladi.

Bu „eranlaşgan“ ozbek lahçasiniñ asasiy xususijati qilib profes-sor Polivanov „çanlı“ soz turlavci va soz jasavci qoşumcalarda tavuş ujquñliqiniñ tamam (?) joqalişini va unli tavuşlar sisteminin 9 dan (?) 6 qaca (?) kamajganligini aladi. Mana şu xususijatga sujanib professor Palivanov ozi eranlaşgan deb atagan ozbek lahçasini singlarmonizmsiz (несингармонистическ.) lahça deb ham atajdi. Bu singlarmonizmsiz lahçaniñ Taşkent—Buxara todasiga profes-sor Palivanov Taşkent, Çizzax, Samarqand, Kattaqorqan, Oratepa, Qarşi (hazirgi Behbudij) va Buxara şaharlariniñ şevalarini kirgizadi.

U lahçaniñ ikkinci ja'ni otkunci Farqana todasiga singlarmonizmi joqata bargan va 7 (?) unli tavuşga ega bolgan Qoqan, Ançan va başqa bir qanca (?) Farqana şevalarini kirgizadi.

Professor P a l i v a n o v, oz ta'birica, eranlaşmagan „şuniñ ucun singlarmonizimli xarakterini saqlağan“ ozbek lahçasini ucka boladi:

1. „Qipcaq“ jakı „asl ozbek“ (?) todasi; bu todaga professor Palivanovniñ fikrica Ozbekistan qışlaq xalqi kopçiliginiñ şevalari ham kocmancl ozbeklar şevalari kirar emiş.

Bu todaga kirgan ozbek şevalariniñ asasiy xususiylari 1) O] niñ U tavuşiga ajlanışi, 2) U O] tavuşiniñ tuşib qalişi, 3) Ç tavuşiniñ J tavuşı blan almaşinuvi, 4) lar va nar ham diñ va tin qoşumca-lariniñ almaşiniñ kelişi, 5) X tavuşı orniga Q tavuşı kelişi va qat-tiq sozlarniñ qoşumcalarida orta (a) niñ, jumşaq sozlarniñ qoşum-calarida aldingi (x || ə) niñ kelişi ham laə ujquñliqiniñ saqlanışi

emiş. Bundan bu todaga kirgan va bu todaniñ, professor Palivanov-niñ fikrica, eñ sinli (типичный) vakili bolgan qırq şevasiñ oziga xas xususiylari murakkab (diftong) unli lariniñ ja'ni 'e, 'ə, 'o va 'j tavuşlariniñ soz başida kelişi emiş (!).

2. Eranlaşmagan ozbek şevalarining ikkinchi todasini professor Palivanov „Turkmanlaşmagan“ „Şimalij ozbek“ şevalari deb atajdi. Bu todaga Turkistan şahar va rajoni, Cimkant rajoni şevalarini kirgizadi. Bu şevalarining Taşkent şevasiga jaqinligini va faqat undan singarmonizmni saqlaş blangina (l) ačralganligini professor Palivanov alahida qajd etadi.

3. Eranlaşmagan ozbek şevalarining ucinci todasiga professor Palivanov „turkmanlaşgan“ ozbek şevalari deb at beradi, bunga a) Iqan, Qarabulaq; b) Xijva (şahari) va Xarazm okrugining başqa bir qanca şevalari kirar emiş.

Bu todaga kirgan şevalarining اساسij farqi uzun unli tavuşlarning barligi emiş.

Professor Palivanov songi tekşirişlaridan kejin eranlaşmagan deb atagan bolumiga „qazaqlaşgan“ ozbek şevalari deb jana bir toda qoşqan; bu todaga kirgan ja'ni qazaqlaşgan ozbek şevalarining اساسij xususijati soz başida (j) tavuşi orniga (ç) tavuşining kelişi emiş.

Koronadiki, professor Palivanov oz tasnifida, اساسij faktor qilib ozbek şevalariga cet tillarining fars, (Eran) turkman, Qazaq tillarining ta'sirlarini aladi. Palivanov fikrica şu cet ta'sir astida bir nece ozbek şevalarida singarmonizm joqalqan emiş, ba'zilarida qazaq ta'siri astida „çlaşiş“ va ba'zilarida turkman ta'siri astida uzun unli-lar pajda bolgan emiş.

Biz professor Palivanovning tasnifidagi faktik xatariga toxtaşni kējinga qaldirib turib, ilgari uning tasnifidagi metodologik janliş-lariga toxtajmiz.

Professor Palivanov bir tildagi ozgarışlarning va ozgalikning اساسij faktori qilib cet ta'sirini aladi. Şuning ucun u „eranlaşmagan va şuning ucun singarmonizm xarakterini saqlaqan (juqarida korsatilgan asarning 212 betida, soni jollarda) dejdi; şuning ucun Palivanov ozbek şevalarining bir qancasini eranlaşgan, qazaqlaşgan turkmanlaşgan deb, taçik şevalarining bir qancasini ozbeklaşgan deb atajdi.

Bir tilning ozgarış, osuş faktorini faqat taşqaridan izlaş albatta toqri emas; hadisalarining (xah u tabiiy bolsin va xah içtimaij bolsin) osuviga va ozgaruviga اساسij sabab taşqarida emas, balki u hadisanning oz icidagi qozqalişida (самобвижение) dir.

„Dunjadagi hamma proiseslarni ularning „oz qozqalişi“ (самодвижение) da, ularning oz kuci bilan osuvida, ularning çanlı jaşasida biliş şarti — ularni qarşiliqlarining birligida bilişdir. Osuv qarşiliqlarining „kurasi“ dir. Ikki اساسij (jaki ikki mumkun bolgan? jaki ikki tarixda korinajitgan? osuv (evolutsija) nazariyasi bar: Osuv-kamajiş va kopajiş, takrardan ibaratdir va osuv — qarşiliqlarining birligi (birlikning bir birisini ciqarib taşlajturqan ikki qarşiliqqa bolunişi va bular arasidagi munasabat) dir.

Birinci harakat nazariyasida oz-oziga qozqaliş, pənədə qaladi uning qozqaliş kuci, uning manşal, uning motivi (jaki bu mənşə, taşqariqa — xuda, subjektga kocuriladi). Ikkinchi nazarijada baş diq-

qat „oz-oziga qozqaliş“ niñ manşaini bilişğa imtiltiriladir. Birinci nazarija — Oluk, faqir, quruq. İkkinci- çanlı. Faqat ikkincigina butun varlıqniñ „oz-ozidan qozqalişi“ qa acqic beradi; faqat u gına sakraşğa“ izma-izlikniñ (постепенности) uzulişiga „qarşılıqqa ajlanışğa“ eski joqatılıv janinin pəjda boluşiğa „acqic beradi“ dejdi Lenin (Ленинский сборник, том XII. Стр. 323 — 325).

Bu dialektika tilga ham oz hukumini içra qiladimi, joqmı? — Albatta qiladi. Bu korsatilgan asarda Lenin har çumlada dialektikanıñ har unsurini tapmaq mumkun va kerakligini maxsus qajd etadi.

Zatan klassik marksistlar (Marks, Engels, Lafarg, Lenin) tamanidan tilniñ osuv va ozgariş joli aciq, anlıq belgilangan.

Marksizm nazarijasiga kora har hadisanıñ, şu çumladan tilniñ ozgarişiga eski haldan jani halga kira barişiga sabav bolgan baş faktor u hadisanıñ taşqarisida emas, balki unıñ oz icidadir.

Demakki ozbek jaki taçik tillarida eski xil hadisaların joqalişi kerak bu hadisa nahvij bolsin, luqavij bolsin va kerak sarlij va fonetik bolsin, jani hadisaların tuquşiqa asasiy sabav bu til kollektiviniñ taşqarisida emas, balki şu tillarda sozlaşuci xalqniñ içtimaijatidir.

Hec bir el oz muhitidagina qamalıv qalmajdi. U daima başqa xalqlar bilan alaqaada boladi. Bu alaqa — qarama-qarşı ta'sirga jol acadi. Şunıñ ucun bir xalqniñ tiliga başqa xalqların ta'sirini ham ozgariş osuv muassiri deb tanış lazim. Braq bu eet ta'sir ikkinci daraqada bolıv, birinci galda icki qozqaliş, icki faktor turuşi kerak.

Axir „til insan çamijat niñ toqridan-toqri va en xarakterli samarasi“¹ ku:

Sinharmonizm fonetik bir hadisa braq har bir fonetik hadisaniñ mutlaqa fikrni jaki unıñ bir çuzi bolgan ajrim anni reallaştiriş işida bir vazifası (funksijasi) var. Zatan bundaj bir funksijani oz ustiga almagan hadisa — til hadisasi ham bolalmajdi. Şunıñ ucun N. J. Marr.

„Mafkuravij jaqdan istimalga emas, balki içtimaij zakazga ta'el, bolmagan haz zirda rasman hsa'ega alinirlik hec bir tavuş hadisasi joqdır Tavuşların turilligi — içtimaij funksijanıñ turiligidir“² dejdi.

Demak singarmonizm içtimaij zakazga kora analitik tuşunca davrida tuqqan, u oziga kora bir funksijaga (ma'nani açratis va soz jasaş vazifasiga) ega bolgan caqda tilda ham bir ahamijatga ega bolgan; sonra bu funksija unıñ ustidan alinişi arqasida sinharmonizmniñ tilda semantik ahamijati qalmağan; u bu ahamijatni joqatis arqasida ozı ham tildan joqala varqan, unıñ orniga jani içtimaij talavga kora jani til hadisaları (masalan nahvij ahan, intonatsija) bilan ifada qiliş texnikasi tuqqan.

¹ Поль Лафарг. — „Язык и революция“ Москва 1930 г. стр. 20.

² Ак. Н. Я. Марр. — „Язык и мышление“ стр. 21.

Agarda bir tilda aldingi ham arqa va ham uzun unli tavuşlar-niñ bolib, bolmasligi masalasiga qarasaq, bu unllarniñ-da ma'na aqratış (differentsatsiya) va jani soz jasaş ixtijaçı arqasida kelib ciq-qanliqini koramiz. Sinharmonizmli tillarda ald va arqa ja'ni çora-unlilarniñ u tillardagi اساسij vazifasi ma'nani aqratışdır va faqat şu vazifa jaqidanqina ular tilda ahamijatga ega boladi.

Masalan *bolmaq* sozi blan *bolmak* va *ormaq* sozi blan *ormak* jaki *tur* sozi blan *tyr* sozi arasidagi ma'na farqini aqratış ucun u va y, o va e tavuşlari yardım qiladilar, ja'ni bu tavuşlarniñ har qajsisi ajrim semantik funksijani baqaradilar va şu funksijalari çatidan gina qimatqa ega boladilar. Bunday semantik funksijaga ega bolnagan tavuşlar ujqunliqı, ja'ni sinharmonizm, masalan, qoşum-calardaqi va sozniñ birinci boqunidan songi boqunlardaqi tavuş ujqunliqı tezrak joqaladı, va bundaj tavuş ujqunliqıqa rijaqa qilmasliq ozara anlaşuvga tosuq bolmajdi. Masalan *bolqan* sozni *bolgan* jaki *ata* sozni *atə* deb jajsak jaki ajtsaq unli tavuşlar ujqunliqini buzqan bolamiz, braq bu buzuş, ahanga rijaat qilmasliq ozara anlavga tosuq bolmajdi.

Masalan *bolqan* sozini *bolqən* jaki *ata* sozini *atə* deb jajsak, jaki ajtsak unli tavuşlar ujqunliqini buzgan bolamiz, braq bu buzuş ma'naga ta'sir qiladimi?

— Joq, qilmajdi, şuniñ ucun-da bundaj ma'naga ta'siri bolmagam fonetik hallarni tasnifda اساسij belgi qilib almaq janlışdır. Halsuki professor Polivanov bundaj fonetik hallarni tasnif belgisi qilib algan.

Professor Polivanov bir kollektiv tiliniñ ozgarişiga cet ta'siriniñ اساسij faktor qilib alişi metodologik katta janlışlik bolganligini biz juqarida jetarlik ravişda qajd etdik, endi uniñ faktik janlışliklariga kelamiz.

1. Professor Polivanov bir-birigatamam başqa bolgan lahçalarni faqat sinharmonizmli boluşiga qarab bir bolumga kirgizgan. Professor Polivanovniñ eranlaşmagan bolumiga 1) qıpcaq, qırq — najman, alhasil *tav* jaki meniñ tasnifimda ozbek qıpcaq lahçası deb atalgan şevalar todasi, 2) Cimkant, Mankent, Turkistan şevalari, 3) Xeva şevasi kiradi.

Bu albatta katta janlış, toqrisi bu lahçalarniñ اساسij xususiatlaridan xabarstzlikdir. Xeva tili nə hazirgi vazijati va tarixij ciqışi blan qıpcaq, najman, qırq şevalari blan bir bolumga kira almagan dek, Mankent, Turkistan şahriniñ tili ham ul bolumga kira almajdi.

Bularniñ ucisi uc başqa bolumlarni taşkil etadi.

Xeva tili ozbek lahçalarini tasnifda Xeva — Urganc lahçasiga, Najman, Qırq tili ozbek-qıpcaq lahçasiga; Turkistan şahriniñ ham Mankent tili, Sajram tili blan birga turk-barlas lahçasiga mansub bolib, uniñ sinharmonizmni saqlaqan şevalari qatarini almaqı kerakdir.

2. Professor Polivanov murakkab unllarni (diftonlaşışni) faqat qırq tiliga xaslab qoqqan va buni tasnif belgisi qilib algan.

Bu toqri emas. Murakkab unllar Xeva-Urganc lahçasida bolgandek turk-barlas lahçasida va ozbek qıpcaq lahçasiga mansub bol-

gan hamma şevalarda (çalajir, qtaj, manqit, qonrat, laqaj, uşun şevalarida) bar.

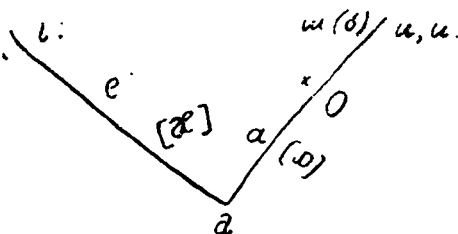
3. Lablanışni ja'ni lab ahanini faqat qipcaq todasiga xaslagan professor Polivanov. Bu toqri emas. Lab ujqunliqi ham lahçalarimizga kirgan hamma şevalarimizda ham bar bolib, ikkinci va ucinci boqunqaca oz hukmini juqizadi. Braq Varaşilov, Ajim va Çalaquduq rajonlarida jaşavci qipcaqlardan başqa hec bir şevalarimizda qiroqiz tilidagidek lab ujqunliqi hukum surmajdi.

Bu lab ujqunliqini ham ozbek lahçalariniq tasnifida اساسij belgi qilib alib bolmajdi.

4. Professor Polivanov Taşkent şevalarida 6 unli, Ançanda 7 unli bar, deb aftadi, bu toqri emas. Taşkent şevalarida اساسij fonem 8, mundan 6 si basit va qisqa, ikkisi uzundur.

Ja'ni u, u: ʙ, i; e, o, a va orta eñ keñ a, (basma şakili) dir.

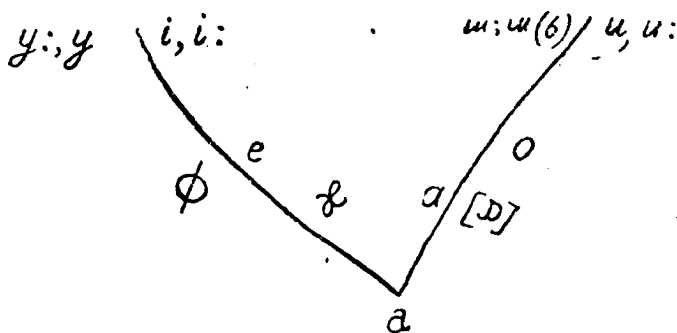
Taşkent tilidagi unllilar:

Qavs icidagilar komakci tavuşlar bolib, Taşkent tilida اساسij fonem sanalmajdi.

Ançan şevalarida ham jetti tavuş emas, balki ontort fonem bar, bularniñ hammasiniñ ham semantik vazifasi bar; ularniñ uni basit va qisqa, torti uzun va murakkabdır.

Ançan şevalariniñ unllilari

5. Professor Xarazmdagi manqit va qipcaq şevalarini, qazaqlaşqan deb oqlajdi. Va bunga sabab qilib soz başida (J) ornida

(Ç) tavuşı kelişini korsatdi. Bu toqri emas. Cunki (Ç) tavuşinin (J) or nida soz başida kelişi ozbek-qipcaq lahçasinin oz xususijati bolib, oz-bek — qipcaq lahçasiga kirgan hamma şevalarimizda bardir. Bu hal qazaqlar blan alaqada bolmagan qonrat, Burqut, Saraj (Qaşqa Dar-jada) va hatta laqajlarda ham hukum suradir.

Zatan qazaq tilida koprak soz başida affrikat (Ç) emas balki kucsiz (Z) tavuşı keladi. Ozbek lahçalarinin va şevalarini tasnifda professor Polivanovnin jana bir neca xatalari bardirki, biz bu jer-da ularga toxtab olturmasdan professor Samajlovicnin tasnitiga otamiz.

Professor Samajlovic 1922 — jilda naşır qilqan tasnifida¹ oz-bek şevalarini ikkiga boladi. Bu şevalardan bir qancasini ozinin çanub şarqi deb atagan turk tillari tortinci guruhiga kirgizadi, „biznin tortinci guruhimizga şundaj qilib uzul ke-sil“ çqataj tili, Xtajjaki Şarqij Turkistannin (sariq ujgur va salar tilidan başqa) sartca deb atalgan hamma turk şevalari, Qarabij Turkistannin sariq şevalari (Xijva sartcasidan başqasi) va farqana, Taşkent va Sa-mardqan rajonlarinin, ham bizga malum bolgani ca Buxaranin ozbek şevalari kiradi, deydi Samajlovic.

Xijva = Urganc lahçası (Samajlovic ta'birinca xeva sartcası) blan Gurlan, Manqit, Qipcaq, Qonrat, ozbeklarinin tilini (Samaj-lovicca Xijva ozbeklar tili) professor Samajlovic ozinin beşinci guruhiga kirgizadi va bu guruhga kirgan tillarga „orta“ „Qipcaq — turkman“ „Taqli“ (?!) deb at beradi.

Korunadiki, professor Samajlovic bir-biridan tamam başqa bolgan tillarni, masalan Şarqij Turkistan turklarinin jani hazirgi ta'birca çanlı ujgur tilini ozbek — çqataj tili blan va bularni Toms-kij gubernasidagi culum, abin va cerneva tillari blan bir guruhga (şarqi çanubij guruhiga) kirgizadi. Bu albatta toqri emas. Ozbek-nin çqataj lahçası blan ujgurnin Qaşqar, Jarkent, Dolan, Kucar şevalari arasida ham maşsa, va ham hazirda korunib turqan til faktlari jaqidan اساسij birlik joq; bular ja'ni ozbek çqataj va uj-gurca başqa-başqa tillar. Şunin ucun bular tasnifda ajrim guruh-larni taşkil etişlari kerak.

Hatta professor Samajlovic ozbek lahçalarininda bir-biriga bol-gan munasabatini toqri belgilaj almaqan. Ozinin şarq çanubij vo-lumiga turk — barlasca ja'ni „çqatajca“ ni (Samajlovic ta'birinca sartcani) ham Samarqand, Taşkent, Buxara, Farqanadaqi ozbek-larinin ozbek — qipcaq lahçasini qoşqan jana şu ozbek-qipcaq lahçasinin Xarazmdagi Gurlan, Qipcaq, Qonrat, Manqit, Ujgur, Ujšun ujrak şevalarini ozinin beşinci volumiga ja'ni vizca Xijva — Urganc lahçasiga, Samajlovicca „qipcaq-turkman“ „taqli“ (?!) guruhiga kirgizgan. Nega (taqli) deb ataladi — bu guruh?! Xarazm-da na Xijva Urganc va na ozbek - qipcaq lahçasida sozlaşucilar (taq-

¹ А. Самойлович. — Некоторые дополнения к классификации тюркских языков, 1922 г. Петроград.

li) shaklini ishlatmajdilar ku; Xijvalilar „— da:qli“ desalar gurlan manqitlilar „tavli“ deb ajtadilar ku! Akademik Samallovic oзинin „c qataj adabij tilida“ choqciliq unsurlari“ atli asarida ozbek shevalarinin asasan uc bolumga bolunishiga qarshi kelmajdi¹.

Men ozbek lahcalarinin tasnifida szundaj asaslار tutaman:

1) Bir tildagi jaki bir lahcadagi ozgarişga اساسij sabab ul tilda gapiruci kollektivnin içtima'ij hajatida va u hajatga kora bolaturgan mafkuravij qozqalişda, ozgarişdadir. Tillar اساسidagi jaqinliq manşa'da birlikdan (qarindaşliqdan) emas, balki u tillarda sozlaşuci kollektivlarnin içtimaij iqtisadij, madaniy-mafkuravij jaqinlaşuvi arqasida pajda bolgandir. Şu jolda tillarnin aralaşuvi ham tilnin osuviga, ozgaruviga xizmat qilaaladi.

2 — Bukungi ozbek çanlı shevalari va ulardan tuzulgan ozbek lahcalari mustaqil tillar bolib sonra u tillarda sozlaşuci ajrim xalqlarnin içtimaij, iqtisadij, şjasij, madaniy-mafkuravij alaqa arqali jaqinlaşuvi arqasida u tillar ham oz ara jaqinlaşa barib, ul tillar arasida oxşaş xatlar — nuqtalar tuqqan, natiçada bir lahça, bir til haliga kelganlar.

Bu birlaşuv protsesi hali bitmagan, bunga feodalizm qurulişij yol bermagan. Bizda bolgan kapitalizm unsurlari ham bu protsesni bir tugal halga kirgiza almagan. Sotsializm qurulişij bu til-lahçalarnin birlaşuv protsesin tezlatdi va tezlatmaqda

3. Tasnif belgisi qilib ma'naga ta'sir etgan ja'ni lahça va şeva vakillari arasida sozlaşganda bir-birini tuşunişga mani' bolgan belgilarni (savtij luqavij, morfologik, nahvij farqlarni) almaq kerak, ma'naga ta'siri bolmagan belgilarni tasnit belgisi qilib almaslik kerak, alliganda ham faqat jardamci belgi şfatida aluv mumkun.

Mana men juqaridaql اساسla ga sujanib bu kunda ozini ozbek deb atavcilarnin çanlı shevalarini uc اساسij bolumga bolaman: 1) ozbek-qipcaq lahçasi, 2) turk-barlas lahçasi, 3) Xijva-Urganc lahçasi.

Men bu birinci bolumdagi „Qipcaq“ ikkinci bolumdagi „turk-barlas“ sozlarini tarixij (qipcaq, turk) sozlaridan almadim, balki menim „qipcaq“ deganim Farqana vadisida, Zarafşan havzasida Şmal Qarbij Xarazmda — Amudarya tojida jaşavci va ozini ozbek deb atavci çanlı ozbek uruqinin namidir. Oşandaq „turk“ deb, men Farqana vadisida Ozgan, Çala — quduq, Marhamat atrafida, Çizzaxnin Osmat rajonida, Samarqandnin Qaratepa, Taxta qaraca ta manlarida, Qaşqardarjanin Ktab jaqlarida, Taçikistannin Qarataq rajonida jaşab ozini „turk“ deb atavci va barlas, kaltataj, tujaci deb bir neca ajmaqlarqa bolunuci, ozini ozbek qatarida sanavci turklarni atajman.

Men bu tasnifimni ilan qiliş bilan birga 1927 jilda „Maarif va oqutuci“ Zurnalinin 12 nci sanida „Ozbek tilinin tavuşlari“ namli maqalamdaqı tasnifimni itibardan tuşgan deb bilaman.

¹ Akademik Samallovic, „Çqataj adabij tilida choqciliq unsurlari“ ilimij fikr zurnali“ 1 set 9, Samarqand 1930 j.

1. Ozbek-qipcaq lahçasi.

Bu lahça asrlardan beri ozbek nomi astida jaşab kelgan va bu nam bilan başqa millatlarga tanilgan xalqning tili bolib, bu kunda Ozbekistan xalqının kopy bu lahçada sozlaşadi.

Taçikistan va Avqanistan ozbeklarının aksarijati jana şu lahçada sozlaşadi. Bu lahçada sozlaşuci ozbeklar — Ozbekistanda Ahangaran nahri bojida, Mirzacolda, Oratepa atrafida, sabiq Samarqand, Zarafşan, Buxara, Qaşqadarja, Surxandarja va Xarazm okruglarida jaşab, u jerlarda xalqning kopçiligini taşkil etadilar. Bu lahça vakiilari Ançan, Namangan, Qoqan rajonlarida bar bolib, bu jerlarda azlik taşkil etadilar.

Qaraqalpaqistannin Qipcaq, Cimbaş va Qonraq rajonlarida jaşavci ozbeklar ham bu lahçada sozlaşadilar. Taçikistannin Laqaj-Taçik, Qorqantepa, Qabadijan, Sarajkamar va Kotab atrafida jaşavci ozbeklar ham bu lahça vakillaridir. Avqanistannin şimalida jaşavci ozbekların kopy jana şu lahçada sozlaşadilar. ¹ Ozbek-qipcaq lahçasida sozlaşuci ozbeklar qabila çhatidan şundaj bolunadilar: 1) qirq, 2) çuz, (juz) 3) Min, 4) Najman, 5) Qipcaq, 6) Manqit, 7) Qtaj, 8) Çalajir 9) Kenagas, 10) Qonrat, 11) Mitan, 12) Qatagan, 13) Saraj, 14) Laqaj, 15) Qanlı, 16) Ujšun, 17) Qaraqalpaq, 18) Ujöz, 19) Burqut 20) Tama, 21) Qişliq 22) Kerajit, 23) Onqut, 24) Maçar, 25) Tabin, 26) Qjat, 27) Dorman, 28) Merkit, 29) Qutci, 30) Arqin, 31) Cujut, 32) Ujruci, 33) Ojmaut, 34) Bajaut 35) Başqirt (Xarazmda), 36) Monqul, 37) Telavut, 38) Alcin, 39) Ujqur, (Xarazmda va Zarafşanda) 40) Ujrat (Xarazm) va başqalar. ²

Bu ozbekların sanini Aristov 2037240 va Zan-Dane 2,184034 kşi çev camalajdi.

Ozbeklar baj aqiz adabijatiga, ajniqsa batirlar dastaniga ega bolib, bu aqiz adabijati arqail oz tilini ham adabij bir til haliga qoçqanlar. Braç bu til hec bir vaqt jazma adabij til halini alalmadi.

Ozbek-qipcaq lahçasiga kirgizilgan şeva'arni, ularning savtij va sarfij xususijatlariğa qarab, uc boluncada toplaş mumkun:

1) Qirq şevasi (*Maqan, i:t.*) 2) Çalajir-laqaj şevasi (*mena, kegen.*) 3) Qipcaq şevasi (*lak, dar, tar, topos, yjyğ.*) 4) Gurlan şevasi, (*Baqalar, jilan.*)

Qirq boluncasiga kirgan şevalarda a) ozbek-qipcaq lahçasinin başqa şevalaridagi qisqa (i) ornida uzun (ij, i:) ucrajdi. Masalan pi:t, i:t kabi.

b) Almaşqa (*zampir*) çonaliş (*dativ*) qoşuncasi qoşulqanda *maoqan, saqan, uqan*, şakllari hasil boladi.

¹ Avqanistan ozbekleri toçılısida ilmiç fikr zurnalının birinci sanida „Ozbek uruqlaridan qataqanlar va ularning tili“ degan maqalamda bir miçdar malumat berilgandır.

² Bu jerda ozbekların butun uruqlarini sanab oturmasdan, şunin bilan klajalandik. Ozbekların oz soziga kora ozbek uruqlarının sani 92 dir. Men ozim bulardan 70 ga qadar qabilani tekşirib ularning ajmaq, top va jana majda bolumlari ni jazganman.

2. Çalajir — laqaj bolumcasıga kirgan ozbek şevalarida soz-nin ikkinci boqumida ham (Σ — e) tavuşi kellişi mumkun: *kegen, seden kelgen, kasi*. Bu bolumcaga kirgan şevalarda zamir çonaliş (dativ) qoşumcası blan ozgarganda *menə, senə* şakilida boladi.

I Qıpcaq şevası. Başqa ozbek-qıpcaq şevalarida lae ujquñliqi (рубная гармония) niñ kucli saqlanışi blan ham oziga xas kopcilik belgisi va „*lək*“ nafi adati barlıgı blan aıiriladi, bu şevada sabiq Ançan okrugida Varaşilov (Qorqantepa), Çalaquduq, Ajim rajonlarida jaşavci va ozlarini qıpcaq dev atavci ozbeklar sozlaşadilar. Qıpcaq şevasida lae ujquñliqi ikkinci va ucunci hçalarda ham saqlanadi: *topolos, yjygo* kasi, bu şevada kopcilik belgilaridan: *nar-nər, lar-lər* işlatilgandak *tər-tər, dar-dər*, belgilari ham işlatiladi; halvuki juqarida korsatilgan qırq, çalajir, laqaj şevalarida bu *tər-tər, dar-dər* belgilari işlatilma di.

Bu şevani ozbek qıpcaq lahçasıga kirgan başqa lahçalardan ajiraturqan jana bir hususiyat *lak* nafi adatiniñ boluşidir. Bu *lək* adati qırqızcada va ba'zi Altaj şevalarida işlatiladi. Bu qıpcaq şevasida: „*ul kelə lək*“ demak *ul kelgan joq* demakdir.

4. Gurlan bolumcasıga ozbek-qıpcaq lahçasiniñ hamma xususiyatini saqlaqan, braq soz naşida (ç) tavuşini kop sozlarda joqatqan ozbek şevalari kiradi. Bu şevada (Gurlanda) *sala* soziniñ çam'i *saqalar* boladi.

II. Turk—barlas lahçası. Menin tasifimda ikkinci bolumga kirgan bu lahça „*çqataj lahçası*“ „*Çqataj tili*“ des ham ataladi. Temir va temurilar davrida hakim vazijat algan va bu kunda ham jarim kocmanci halda Ozgan, Ançan, (Çalaquduq va Marhamat rajonlarida), Osmat (Çizzax rajonida), Urgut (Qaratepa, Taxtaqaraca), Ktav (Qaşqadarja) va Qarataq (Taşkıstan) atrafida jaşavci Turk-Barlas qabilasiniñ çanlı tili bolib, Çqataj adabij tiliga esas bolgan bu tili mazkur qabila ismiga nisbatan turk-barlas lahçası des atajmiz. VI asr miladida ortaasijada tuzulgan maşhur Turk davlati taşkilatida ham bu turk namini taşlıgan qabila hakim vazijatni işqal etib, ul davlatga oz ismini bergan va u davrda oz çanlı tili asasında adabij til tuzgan des ojlajman.

Kultakin abidasida va „ujqur“ jazularida oz ornagini qaldirin, içtimaij hajatniñ astida ozgarib, oquz va qıpcaq tillariniñ ta'siri astiga tuşib, monquul istilasidan soñ „Çqataj tili“ namini algan va bu kungaca davam etib kelgan bu til VI asrdan XIV asr miladigaca bolgan hajatida asasan ikki lahçani oz iciga algan edi. Bularniñ

biri $\text{ç} \parallel \text{d}$ lahçası bolib, ikkinçisi (d) lahçası edi. Kultakin'abidasiniñ va „ujqur“ jazulariniñ tili, Mahmud Kaşqarij tamanidan „Haqanij turkçasi“ jakl sada „turkca“ des atalgan qaraxanilarniñ adabij tili, Qutubniñ „Xusrav va Şirini“ niñ tili men va Bekçan Rahmanov ortağ tamanidan 1930 inci jılda Xiva şaharida tapilgan Rañquzıj Qasasul Anbijası blan Muhammad pajqambar hajatiga aid jazılğan Sjærniñ tili $\text{ç} \parallel \text{d}$ lahçasıga mansuədir.

Zamaxşarij tamanidan tuzilib, Atsiz Xarazm-Şah oqliqqa atalgan (Muqaddimatul ədəb) luqatniñ turkcasi va Bekçan Rahmanov ortaq tamanidan 1930 inci jilda Xarazmda təpilgan Səjid Ata manqabasiqqa aid bir asarniñ tili d lahçasini ornaklaridir. Bu songi asarniñ tili Ahmad Jassavij „Hikmat“ niñ tili ham şu (d) lahçasida jazilgandır deb ojləşğa jol acsada, bu haqda qat’ij huküm ciqarişqa bizğa haq bərmajdi.

Har halda biz hazirda bizğa malum „Hikmat“ nushalariniñ tili eski „Hikmat“ niñ tili bolmaganligini qat’ij suratda ajta alamiz.

Turk-barlas adabij tiliniñ eski (VI—XIV asrlar) davriga, ja’ni (ɔ ← d) davriga eñ jaqin til-Xaqas-Oranxaj va Şor Kşi turklariniñ çanlı tillaridir.

Hazirgi turk-barlas qabilasiniñ çanlı tili mana şu (ɔ ← d) lahçalariniñ oquz va qipcaq turklari blan aralaşğan bir şaklidir.

Hazirgi Qaşqar-Dolon turklariniñ çanlı tili ham oşa eski tilniñ (z) li tillar blan aralaşğan şaklidir.

Muqulistilasidan son (j) li turk-barlas lahçası (ɔ ← d) tillariga tajanib osgan adabij tilni jənis Temir va Temurilar davrida Ortasijada raqıbsiz adabij til haliga keladi.

Şuniñ blan birğa şmal va qarab turklariniñ adabij tillariga ham ta’sir etib, ul ta’sirini uzaq muddat saqlajdi.

XVI asr miladi başida temurij turklar, şu çumladan turk-barlas qabilası jənilib, ozbek ittifaqıqqa kirgan caqlarida, qipcaq tilida sozlaşuci ozbeklar bu tajar turk-barlas (çqataj) adabij tilini qasul etib, bu kungaca davam ettirdilar.

Zatan, ozbek zadagani va zjalisi ozbek davlatiniñ markazi Sarajda bolgan davrda-da bu turk-barlas adabij tili blan tanış edilar oz adabij asarlarini va rasmij jarliqlarini bu tilda jazib ancagina taçriba hasil etgan edilar.

Ozbek davlatiniñ markazi Samarqandqa kocgandan son turk-barlas xalqı blan jaqından alaqa baqlaqan ozbek zadagani va zjalisi u tilni davam ettiruvda hec taraddu korsatmadilar. Altin

orda davlati cegasarida (ɔ | ɔ) lahçasida jazilgan qutubniñ Xusrav va şrin „i va j“ lahçasida jazilgan Xarazmijniñ „Muhəbbatnama“ si va Toxtamişxan jarliqi qipcaq-ozbek jazucilariniñ turk-barlas adabij tilini tatbiqdaqi birinci taçribalari edi.

Turk-barlas janı adabij tili ja’ni (j) li adabij tili unıñ eski (d) adabij tiliga tajanib, material alib osdi. „Miftahul Ədi“ tili blan Navajij asrlaridagi (ɔ ← d) lanışlar—oşa eski tilniñ izlaridir.

Bu kunda-da turk-barlas çanlı lahçasida (ɔ ← d) lanışlar korunadi: *jazmaq (fajmaq) adaq quduq* kabi. Turk-barlas lahçasida sozlaşuci temurij turklar (Çqatajlar) sanca, ozbeklardan son, ikkinci orunni tutib, Taşkent, Qoqan, Namangan, Ançan, Marqıllan şahar-

larida va rajonlarida jashab, u jerdarda xalqning kopciligini tashkil etadilar.

Sabiq Samarqand, Zarafshan, Buxara va Qashqadarya okruglarida bu lahça vakillari bolsa-da, bu jerdarda ular chuda azcilikdirlar. Qazaqistanning Tukistan, Cimkent, Sajram shaharlarida jashavci va Qirgizistanning Osh, Ozgan shaharlarida jashavci xalq ham shu turk-barlas lahçasida sozlashadi. Bu lahça vakillari Avqanistanning Balx, Qunduz shaharlarida ham bar. Turk, barlas, kal'tataj, Qaraxani (Karmana va Safrikan rajonlarida), Xas, Taqaci (Sirdarjaniñ on qirqaqida Dilbarzinda) qabilalari ham shu turk-barlas lahçasida sozlashadilar.

Biz turk-barlas nami astida jurutganimiz xalqni Aristov „sartlar“ deb atab, ularning sanini 1,428,000, Zan-Dane esa 1,768,655 kshi deb sanajdi.

Bu lahçani tort asasiy shevaga boluv mumkun: 1) Sajram — Cimkent shevasi; 2) Taşkent — Xas shevasi; 3) Ançan shevasi va 4) Namangan shevasi. Bu shevalardan „Cqataj“ adabij tiliga en jaqin turgani, unli va unsiz tavuşlar sistemasida en tolasi va tavuşlar ujqunliqini (Sinharmonizmni) jaxshi saqlaqani Sajram-Cimkent shevasidir. Bu shevada xaqanij turkcasinin izlari koprak saqlanotan. Marfologik chatdan orxun abidasi tiliga va, xaqanij turkcasiga hamda oranxaj — xaqasçanli tiliga en jaqin turgan Taşkent — xas shevasidir.

2. Xiva-Urganc lahçası.

Menim tasnifimda 3— nci bolumni işqal etgan bu lahçada Xeva, Qjazavat (Qjazabad), Şahabad, Kat, Taşxavuz, Eski Urganc, Jani Urganc, Xanqa, Hazarasp, Tortkol shaharlarida jashavci xalq sozlaydi. Bu lahça vakillari Amudarjaniñ sol qirqaqida, Xazarasp bilan Marv shaharlari arasida uzajgan sahadagi qişlaq va shaharlarda ham bar. Men bu lahçani tarixij chatdan turk-barlas jaki turk-qaraxanij tili deb atadiqim tilnin (d) lahçasiga baqlab turk qarluq lahçası deb ham atajman. Menimca bu lahça bir jaqdan turk-barlas çanlı shevalari, ikkinci jaqdan oquz tillari bilan aralaşgan qarluq tilinin jani bir şaklidir. Bu kunda Buxara shaharida va unga jaqin qişlaqlarda jashavci oturaq qarluqlar bilan Taçikistanda Kafirnihan nahri bilan Vaxş nahri ortasidagi vadida, jarim kocmanci halda jashavci qarluq qabilasinin tili bilan Xeva tili arasida anca jaqinliq bar. Har ikkisida oquz tili unsurlari başqa lahçalarimizdagidan koprakdir, Samarqand, Katta qoroqan, Qarşi, (Behbudi), Şahrısabz, Ktab, Qjuzar, Bajsun kabi shahar va qasabalarda jashavci turli xalqlar va turkca sozlaşuci taçik, arab va avqanlar qarluq qabilasinin bugungi çanlı shevasida sozlaşadilar. Qarluq qabilasinin tili turk-barlas qabilasinin tiliga oxşaş tavuşlar ujqunliqini hazir joqatqan. Braç bu ikki qabilaniñ tili arasida anca fonetik, morfologik va luqavij farqlar bolib, har biri ajrim lahçalarga mansuodir. Ja'ni bugungi qarluqca Xeva lahçasinin bir shevasi bolib, bugungi turk-barlasca — Cqataj lahçasinin bir shevasidir.

Qarluqlar bilan turk-barlas (Kaltataj) lar orasida muamala dostana bolib, bir-birlariga qiz berib, alişadilar. Bular qijafat va usul muasirat chatidan ham jaqinlar. Bu hal ularni kopdan oz-ara iqtimaij munasabatga kirişganini korsatadi. Songi statistikaga qaraşanda sabiq Buxara xanliyida jaşavci qarliqlarini sani 9410 kşidan ibarat bolib bundan 2175 kşi Buxara atrafida, şahrud ariqi bojida, qalqani Qarataq, kafirnihan ham Vaxş suvlari bojida jaşajdi:¹

Mahmud *kaşqarij* (Divan luqatut — turk, çild 1, bet 393) qarliqlarni turkmanlardan sanajdi. Mahmudnin bu sozidan eskidan berli Ortaasijada tuzulgan turk davlatlari taşkilida iştirak etib kelgan qarliqlarini 11 asr miladida turkman sanalganliklari korunadi.

Demak qarliqlar aslida turkman jaki çuda eski zamanda turkmanlaşgan bir xalqdir. Qarliqlarini hazirgi çanlı tilida turkman tilinin unsurlari kopgina bolsa da, hazirgi turkman tili bilan qarliq tili orasida kop ajirmaliqlar ham var. Qarliq tili fonetik va morfologik jaqdan koprak Xeva lahçasi bilan Qaşqar tiliga jaqin turadi. Masalan: bir hçali va ikki hçali sozlarni axiridagi (q, k) tavuşlari izafatjasi bilan tutaşganda (q-g) tavuşlari bilan almasmajdilar: *aq — aqi, ajaq-ajaqi*, (qaşqarcada: *aq-eqi, quluqi*), *juk juki, slak slaki* kabi Halbuki qipcaq va oquz topiga kirgan tillarda bu halda q tavuşi q tavuşiga va k tavuşi g tavuşiga ajlanadilar. Bu hal Qaşqar tili va xaqanij turkcası bilan qarliqlarini eski tili birliğini daq va qiluci turkologlarni² fikrini quvatlasada qarliqlarini eski tili masalasi jana çançalli masala bolib qaladi. Men Mahmud Qaşqarini juqaridaqi soziga sujanib, qarliqlar ilgari turkmanlar (manşa chatidan emas balki iqtimaij tuziliş jaqindan) va ularni tilida turkmanca edi, sonra ularni tili turk-barlas ja'ni xaqanij turkcası bilan aralaşib, ozgarib, bugungi halini aldi demakciman. Zatan qarliqlarini 11 nci asrda va undan ilgari turkman bolmaganliklarini va ularni tili turkman tilidan vaşqa bolganligini korsataruqan, ajniqsa isbat etaturqan tarixij va lisanij bir vasiqa joqdır. Qarliqlarini qijafati, bugungi çanlı tilidagi turkman — oquz unsurlari va Mahmud Qaşqarini sozi bizni daqvamizni quvatlajdilar. Xeva lahçasini men asasan ikki şevaga bolaman.

1) Xeva şevasi.

2) Qarliq şevasi.

Xeva şevasi qarliq şevasidan ozini unli va unsiz tavuşlarini totaligi, murakkabligi, tavuş ujqunliqini, (sirharmonizmi³) saqlab qaluvı va uzun unliari (Долгие гласные) bilan açraladi. Xeva şevasida til ortasi (среднеязычные) tavuşlardan (*h h њ*) boluvi va (q) orniida (k) işlatiluvı diqqat etaturqan savtli xususiatlardandır; faqat bu songi hal Xeva şevasini Azarvajçan turklari tili bilan Savtli

¹ Материалы по районированию Средней-Азии; часть I, Бухара. Ташкент 1926 г. ст. 210 — 211

² Konrilyada Muhammad Fuad. Turk adabiatida ilk mutasavvular, bet 152 — 162.

jaqdan jaqinlaştiradi. Zatan turli sabablar bilan Xarazm vahasiga kelib jerlashib qalqan va hozirda tamaman ozbeklasgan Azarbaycan turklariniq tili ichtimalj alaqa arqasida Xeva shevasiga katta ta'sir etgan.

Lahçalarimiz arasidagi fonetik ajirmalar

Lahçalarimiz arasidagi fonetik ajirmalarni korsatuv ucun men usbu pastda korsatilgan tavuş almaşinuvlarini va ozgaruvlarni alamän.

1-(ق q) tavuşı bir hçali va kop hçali sozlarnıq axirida kelsa ozidan soñ unli tavuş kelganda ozbek-qıpcaq lahçasida (ğ q) tavuşıga ajlanadi: *aq-aqar, jaq-jaqar, jiq-jiqar, aq-aqi, qulaq-qulaqi* kabi; Xeva lahçasida bu hallarda (ق q) tavuşı (ğ q) tavuşıga ajlanmajdi: *aq — aqi, aq-aqar, qulaq-qulaqi*, Turk-barlas adabij tiliniq eski davrida, ja'ni „Xusrav şrin Muhabbatnama“ va Ravqoziniq qbasininin tilida, juqarida korsatilgan hallarda (ق q) tavuş (ğ q) tavuşıga ajlanmajdi. Turk-barlas lahçasida va unıq çanıq şevalarida bir hçali sozlarnıq axiridagi (ق q) tavuşı ozidan soñ unli tavuşlarga ucraganda (ğ q) tavuşı bilan almaşinmajdi. Hazirgi adabij tilimizda ham şundaş, masalan: *aq-aqar, jiq-jiqar, aq-aqi* kabi; adabij tilimizda va turk-barlas (çqataj) lahçasida ikki jaki kop hçall soznıq axiridagi (q) tavuşı izafat (f-b) qoşumcası tutaşganda (q) tavuşıga ajlanadi: „*Tirnaq-tirnaqi, qulaq-qulaqi*“. Menıq tamanımdan tasnif belgisi qilib alingan (q) niq (ğ q) qa almaşinuvi ma'naga ta'sir etadimi, ja'ni ikki lahça vakillari arasida anlaşımlaslıkka jaki janlış anlavga sabab bolıq, ichtimalj ahamijati bar-mı?—bar. Msal ucun ikki çumla alajıq:

1) مین ئاغیب کەتتم Men aqip kettim.

2) بیز ییغیلدیق Biz jiqıldıq.

Mana şu çumlalardan turk-barlas (Çqataj) lahçasiniq vakili bir turli ma'na anlasa, ozbek lahçasiniq vakili ikkinci turli ma'na çıqaradı.

Çqatajlar 1) çumladan: *men qışajis ketdim*. (Я Уклонился) ma'nasın anlaşıdı. Ozbeklar u çumlani: *man aqis ketdim* (Я уплыл) dev tuşnadilar.

2) nci çumlani çqatajlar (biz toplandıq-Мы собрались) dev tuşnadilar, ozbeklar (biz jiqıldıq Мы упали) dev anlaşıdilar. Turk-barlas lahçasida (q) tavuşiniq (q) tavuşıga ajlanmaganini korsatmak ucun bu lahçada jazılğan asarlardan bir neca ornak korsatib otämiz: biz bu sozlarni Çqataj lahçasida jazılğanlıgıga hekimniq şubhası bolmagan Navaji asaridan va til çhatdan kop çançallı bolğan jasaviniq „Hikmat“ dan; Ravquziniq „Qıssasi-əl-anbijasi“ dan, Xarazmijniq „muhəbbat-nama“ sidan va Qutbniq „Xusrav şrin“ idan aldik.

Əhməd Jəsəvinin Hikmətidən:

hşq vavьль mavlam acqac mənə tegdi

Turraq qılv, Hazır vol, des vojuum egdi

Baran syfat mələmətni oqş tegdi

Pəjkan alb, jyrək, vaqıym təstım mənə.

(Səhifə 18).

Sac və saqal xov *aqard* kənlym qara
Roz mähşər rəhm etməsən halım tərək
Sənə ə'jan əməlsizmə'n, köptyr gynah
Çymlə mələk jazuqlarım bildi dostlar.

(Səhifə 33).

Himmət qurub qul Xoça-Əhməd belgə *saqla*
Muxəbbəti oty birlə jyrək daqla
Jaqañ tutub tən atqunca tənmej *jaqla*
Şajəd sənə rəhm ajlavən çanan qylur.

(Səhifə 133).

Hikmət Xoça-Əhməd Jəsəvii, Salyh xoça Buxarə nəşri, İstambul, 1318 hiçridə basılqan.

Xusrav Şirindən:

Biliklik qyl qamuc işdə özümni
Ke ər qafilat ıyqubun, ac közümni
Cyqar kənlymdin əsyklyk sysini
Ketər mendin bu qafilat ıyqubun

(Səhifə 6).

Birər atlansa avqa öz etindin
Qutulmaz quş. kizik anın əlindin
Körər bolsa jıraqdən anı arslan
Oqubnı qorququbndən xud veyr çan
Nəsəv sorsan eyr Çəmşid uruq
Tygəl var xanlıq asasə, qorucə.

(Səhifə 36).

Köryndi bir cəmə'n xuş murqazə
Aqar mənəy suv-tek cəşmələri.

(Səhifə 42).

Bolurdən alma-tek nazyk sədaq
Tamam kafur-tek ul əndamə aq

(Səhifə 56).

Bu juqarəda verilgən ərnäklər SSSR Fənlər Akademijəsinin Asya muzejsidəgi Xusrav Şirin nusxasədan aləndə.

Ravquzədan: (öz kytyvxanapəzdaqə eski, jazma nusxadan).

Ej ana, ul xitun oqə ekəndyr, oqubəq qylqan ucyn ilkin kes'n, vylajətdin cəqarəv qavlaqan ermışlər; emdi sen taqə anı qavlaju, vylajətdin cəqarəv (Əjju v q b s s a s ə d a).

Miftah-yl-Ədildən:

Cəvən ajdə, etlərdə, ejqarluqac, adamə eti tatlı turur. Qarluqac ajdə-jalqan nıturə'n, tilinli cəqarəv kərəjln. Həmin, ki tilini cəqardə, ersə qarluqac tilini aqəv birlə tartəv uzde (Səhifə 38).

Zinhar kişl eşikini qol birlə qaqmaqəv-senin eşikini azaq birlə qaqarlar. (Səhifə 56).

Bu ərnäklər Əzbek ilmi təkşirış institutinin kytyvxanasədaqə Miftah-yl Ədi nusxasədan aləndə; bu nusha 990-nci hiçridə Məhdi qulə Mühəmməd Əli oqəv tamandan jazylqan.

Mühəbbət namədən:

*Qəb nagh əgər sandanoqə tegsə
Başaqə itlənyr sandan icidə*

(Səhifə 295).

*Qara min al janaqənda jaraşur
Başım dəjəm adaqənda jaraşur*

(Səhifə 296).

*Nə bilyr qadrənzəznə tegmə nadan
Gyhər qadrənzə a'ma bilənəs ej çan.
Kəzymdin hər zaman voltuq jaravan
Vəsalın arzusunədn kəv aqar qan.*

(Səhifə 303).

Bu örnəklər SSSR Fənlər Akademiyəsinin Asya muzejsidəgi Mühəbbət namə nüsxəsindən alınmışdır.

Navajədan.

*Zulidə sacım bu carxara tyn
Joq, kim başma kelib qara kyn
Bu nəv' qara kyn icrə qar: rəv
Jə'ni, ki qara tynum aqarəv.*

(Ləjlə və Məçnündə)

*Tola ana fəjə navudanəv
Aı da aqəv av zindəganəv*

(Ləjlə və Məçnün dastanında, Çaməv məhdidə)

Bu örnəklər Xəmsənin 889-nci hiçridə jazılan eski nüsxəsindən alınmışdır.

Əvil-Qaznənd Şəçərəi tyrkisidən.

„Jafəs atasınənd hykmi birlən çudil taqədn ketib, Atyl Jazıq sujnənd jaraqəvərdə“.

(Səhifə 9).

„Tətik aqılı, dəvlətli, jaxş padşah erdi; tyrk icində kəv rəsmiərti ul pəjdə qıldı; əçəm padşasınənd uli Kəjymərs birlən maasır erdi. Kynlərdə bir kyn avca səqəv, kiçik əltürəv, kəvəv qılıv jəv olturəv erdi, ilkindin bir torqam et jergə tüşti; anəv aləv jedi erdi, ersə aqzəvəv bisjar xuş məzə keldi, anəv ucun ul jər tuzlaq erdi. Aşqəv tuz salmaqəv ul *çəqardə*“.

(Səhifə 10).

Bu məsallar Şəçərəi tyrkni 1242-nci hiçridə jazılan nüsxəsindən alınmışdır.

Mana juqarida korsatilgan ornaklardagi (ciqar, ciqis, jaqa, aqis, aqariv, aqar, oqi, qaqar, qaqiv, jiqildilar, juqari, saqaqi, aqi) sozlarida (q) tavuşi (غ. ق) tavuşiga ajlanmagan; demak bu nuqtadan u ornaklar alingan asarlarnin hec birisini qipcaq lahçasida jazilgan dev ajtişga jol joqdir.

II. (K-g) men tasnifida ikkinci fonetik belgi qilib (k) tavuşinin (g) tavuşı blan almaşınuvini alaman.

Ozbek lahçasida bir hçali va kop hçali sozlarnin songida kelaturqan (k) tavuşı unli tavuşlar blan tutaşsa (g) tavuşiga ajlanadi. *ek—egip blak—slagi, kok—kogi* kabi. Xeva—Urganc lahçasida bu hallarda (k) tavuşı (g) tavuşı blan almaşınmajdi blak-blaki, *ək əkip əkin* kabi; turk-barlas (cqataj)—cada va adabij tilimizda bir hçali soznin sonidagi (k) tavuşı unliga tutaşganda (g) blan almaşınmajdi; braq ozbekcanin ta'siri astida ikki va kop hçali soznin axiridagi (k) unli tavuşga tutaşganda (g) ga ajlanadi. Masalan: *ek-ekis, kok-koki, blak-slagi* kabi.

Lahçalarımız arasidagi bu fonetik ajirmanin ma'naga ta'siri, içti-maj ahamijati var. Bunga şu çumla msal bolaladi: „*Sen dalaga bariş, paxtani egip kel*“ çumlasini eşitgan ozbek qapqa cigitni tol-dirib, dalaga çonasa, bu gapni eşitgan cqataj diqani hafran bolib, sozlavcinin koziga qarajdi va unin mutlaqa telbaligiga hukum cıqaradi, cunki u bu gapdan „daladagi paxtalarni qışajti-rib, sindirib kel“ degan ma'nani anljadi.

III. P-B Ozbek lahçasida bir hçali va kop hçali sozlarnin sonida kelgan (p) tavuşı unli tavuşlar blan tutaşganda (b) tavuşiga ajlanadi:

Top-tosi, qap-qabi tap-tavar kabi. Turk-barlas (cqataj) va Xeva-Urganc lahçalarida va adabij tilimizda bu hallarda (p) tavuşı (b) tavuşı blan almaşınmajdi: *Tap-tapar, top-topi, qap-qapi* boladi.

IV. (V-Ų) Turk-barlas va Xeva lahçalarida soz ozagida va qoşum-calarda kelaturqan (Ų-ğ) tavuşı ornida ozbek lahçasida (v) keladi: *jajlaq-çajlav tuq-tuv, taq-tav, aqma-avma; qışlaq-qışlav* kabi.

V. J-Ų — Turk-barlas lahçasida va kopinca Xeva lahçasida soz ozagida kelturqan (Ų) tavuşı ornida ozbek-qıpcaqda (j) tavuşı keladi: *şıqdi-şıjdi, şıjir-şıjir*, jaki u (.ğ...Ų) tuşib qaladi: *sariq-sarıb, Tariq-tari, jıqla-çıla-jıla* kabi. Bunday tuşib qaluv birinci hçadagi unli tavuşnin coziluviga na'zan sabab boladi: *ta:ri, sa:ri*, Lahçalarimizdagi bu ozgaliklarni şu çadval aciq korsatadi.

Turk-barlasca	Xeva-Urganca	Ozbek-Qıpcaqca
Taq	Da : q	Tav.
Tuqma	Doqmaq	tuvmaq
aqiz	aqız	avuz.
siqmaq	şıqmaq	şb : maq
jiqla, acciq.	jıqla, a : çb	jyla (çyla, accb.
qattiq	qattıb	qattıb
jiqin	jıqıqın	çbıqın
sariq	sarıb	sa : rb
uluq	ullu	ulu
uruq	uruq	uruv.

Türk-berlas lahçasida (.ġ..ŋ) niŋ saqlanuvini korsatiş ucun jana Ahmad Jasaviniŋ „Hikmat“ idan. Qutubniŋ „Xosra va şirini“ dan, Ravquziniŋ „qissasi“ dan, Xarazijmniŋ „Muhavvatnama“ sidan, Navajjiniŋ „Xamsa“ sidan va Əbulqaziniŋ „Şəçarai türk“ idan msallar berganmiz. Bundan maqsadimiz bu asarlarniŋ hammasini bir lahçada — Türk-berlas lahçasida — jazilğan degan daqvamızda nada-raça haqli bolganimizni korsatişdir.

Jəsəvii hikmətidən:

Bir kəm ottuz jaşqa kirdim halım xarav
Bşq jolıda bolalmadım misli turav
Halım xarav, vaqıym kavav, közum purav
Ul səvədin haqqa səqıynıv keldim məv.

(Səhifə 31)

Ellik birdə cəllər kezib, gijah jedim
Taqlar səqıyn, ta'ət qıyn, közim ojdım.

(Səhifə 37).

Qutubniŋ xusrav şirini dən:

Vaqrıdın suqarıv bu çan vaqrıv
Sıraq otıyca vardi kez jaqrıv

(Səhifə 2)

Tuquv kın, kim çahan jyzin jaruttı
Qaraqıudın bu alamnı arıttı.

(Səhifə 18).

Bu sez aju jənə tupraqqa noqıav
Başın saldı azaq alında boqlav.
Keryv ketti xalajıqın qarav
Qanıuq jıqladılar uldəmdə zarı
Anı tek jıqlamaq ul şahqa tegdi
Jıqıdın haj-hajı mahqa tegdi.

(Səhifə 19 — 20)

Kətərdi ersə maşırqıdın naşın kın
Zamanə taç kijdi sarıq altın.

(Səhifə 31).

Jaşıl cıngan yzə xuş oltururlar
İki dost-tek arada sıqımaz aqlar.

(Səhifə 29).

Ravquzıdan:

Biz bu İjasnı tutub barsaq məlikə bizni sujurqıraq hət oqlı səqıraqja
kelin İjasnı tutub qajtalın, tedilər. (İjas qıssa sı).

Bıravn jənə məljikkə ajdı, bularnı bir jolı ɵltırsə bolmas, anı ucun qanıuq
bir jergə sıqımas bir uluq vostenqa saıqıl, anda tutub ɵltırmək kerək. (Musa
qıssa sı).

Xarazmning „Muhəvvət — naməsidəh:

Zili arslan jyrək qonrat uruq
Kicik jaşdan uluqların uluq.

(Səhifə 4).

Acılsa lə'liniz şəkkər sacıbur
Kerib gyl quncanı aqzə acıbur

(Səhifə 29).

Navajıng „Xamsə'si“ dən:

Lə'lidə jəqəv Zəxəjrəi: çan
Aqzə sujə anda şljrə'i. çan

Kyn qumne necə qıbur qəzəqraq
Ot jansa jənə volur bəzəqraq

(Qajs (Məçnyn)niñ məktəvgə varqanı).

Sarəq gul yzə savuhə jəmqur
Altun tavaq icrə kergzyr dur

Təq vacrəda sel joq, ki hər təş
Farhad fraqədən təkər jaş.

Kirmiş edi anda Qajs qamnak
Gyl janlıq etib jaqasəne cdk.

Əz halıqə zar jəqlar erdi
Be savr — u — qarar jəqlar erdi.

(Ləjla va Məçyn dastanından).

Əvylqazıng „Şəçərəi tyrk“ idən:

Oquz xan hər jylda muquf jurtunda olturqan ellər birlən uruşur erdi, təqə qaləv kelyr erdi, axır varcasəne aldə; qacəv qutulqanlar tatar xanəqə varəv Səqəndylar (səhifə 19):

It — Faraq xan qaləv keldi, Oquz xan qactə;... aqəv varaturqan iki uluq suv var erdi, ul ikki uluq suvning arasında birnecə kyn turəv qacqan ləşkərnin aldəv artın jəqəv (səhifə 20).

Qadım tyrk tilidə ici qavuş jaqasəne qəvcaq derlər, anın yeyn ul oqlan jaqac icində tuqəv tev atəv Qəvcaq qojdlar. Bu vaqtda həm ici qavuş jaqasəne qəvcaq der; qara xalqın tili kelməslidən qafnə çym oqutlar, şul qəvcaq turur, cəvcaq derlər. (Səhifə 21).

Mana bu msallar alingan asarlarnın tilidə (ğ — o) tavuşi (j) va (v) tavuşlariga ajlanmagan jaki tuşib qalmaqan; bu hal u asarlarnın turk-barlas lahçasının əsasij fonetik xususiatlaridan birisiga ega bolganliklerini korsatadi.

Turk-barlas lahçasida saqlanaturqan (ğ — o) niñ ozbek — qipcaq lahçasida (v — j) tavuşlariga ajlanışı lahça vakillari arasında anlaşılməslikka səbəv boladi. Masalan: *ular ujga səjdlar* cümləsinin ozbekqipcaq vakili əqzidan eşitgan turk-barlas lahçasının vakili bu cümləni „*ular ujga tasavvul etdilar*“ dəv anlaşı mümkün.

Oşandaq „*çavqa qaran*“, „*tavdan tuşdi*“ cümlələrini „*jaqqə qaran*“, „*taqdan tuşdi*“, mənasida ekanciligini tezgina tuşuna

almasdan „duşman keldi“, deb eşikga q raşi jaki „tabidan tuşdi“ deb tuşunişi mumkun.

VI. g → j. Turk-barlas lahçasida va adabij tilimizda soz ozagida saqlanaturqan (g) tavuşi orniga ozbekcada (j) tavuşi keladi: *tegditijdi, egdi — ijdi, egip — ijis, tygis — tyjis* kabi. Unsiz tavuşlarda bolgan bu ozgaruv ul unsizdan ilgari turqan unli tavuşniñ ham kajfijiat va kammijiat çhatidan ozgaruviga sabab boladi, masalan *egdi* sozidagi (g) niñ (j) ga otuvi (e) tavuşiniñ (i) tavuşiga otuviga sabab boladi.

Xeva lahçasida-da (g) tavuşi ba'zan (j) tavuşiga otadi: *dajdi* (*tegd*) demak, (i:da) *igda — çigda* demak).

Kultakin abidası tilida, Qudatqu bilik, Divan luqat, Muqaddimat — əl-adab, Ravquziy. „Qisasi“, Qutubniñ „Xusravşirin“ ida, Muhabbatnama, Ta'aşşuq namada Navaji, Babur, Muhamadsalihinñ Sajvani namisi, saçaraij turk, Umarxan, Fitrat, asarlariniñ tilida (g) tavuşi (j) tavuşiga otmajdi.

Ba'zi turkologlar¹ fikrica tili qipcaq jaki qarlıq — oquzca deb tapilgan Jasavij Hikmatini Qutubniñ „Xusravva Şirini“ Ravquziniñ „Qissasini, Xarazmijniñ“ Muhabatnamasini va Avulqaziniñ „Saçaraji Turkini (g) tavuşiniñ (j) tavuşiga ozgarişi çhatidan tekşirib korajik.

Jasaviiniñ „Hikmät“ idən:

Egri jolqa həkim kirdi — sektym, urdum
Aşqlarqa haqdın myzdə jetti dostlar.

(Səhifə 33).

Qығq toquzda ықын тығи кығув — јандым.
Məçnyn syfət xyluxəşdin qasəv, tandym.
Tyrylyk — tyrylyk çafa *tegd* vojunsendym
.....

(Səhifə 36).

Qutubniñ „xusrav və şirin“-idən;

Сьқыв қайлатсын ағәһлиққа тегди
Qatnuq ərdəm yzə Şanlyqqa tегdi

(Səhifə 17)

Ать ел тарлақында отлар ерди
Qoly həm qoralarqa qol tегyrdi

(Səhifə 18)

Bolub ul tegmə bir nyktə içra həjran
Əçəv volçajmu tev bu igkə dərman.

(Səhifə 35).

Ravquzydan:

Bir kyn nəvət bir vəzirigə *tegd*, ers ajdy: mən varcanь тындырайн; ilkim juqarь kətarib qatlyqraq urdy, ersə vaşь jaylydy, Nəmiyd eldi. Ul cəvyn kəgər-cin-dek *uluc* volub erdi, isub cəqtə (Бвраһым қыссаһы).

¹ А. Н. Самойлович — К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка. Мир-Али-Шир. 1928, Ленинград.

Mühəvvətnamədən:

Qəb naghə əgər sandanqə *tegsə*
 Başqab itlənyr sandan icində.
 Əkyş jill r jərətqan vaqə tutsun
 Həjatınəz *begim* dəvran icində.

(Səhifə 205).

Ne vilyr qadrınəz *tegmə* nadan,
 Gyhər qadrınəz a'ma bilməs, ej çan.

(Səhifə 303)

Şəçərə'i tyrkdən:

(Oquzخان) .. bu vəqədən bir yıl ötkəndin son uc uluq oqlı Kyn, Aj, Julduzın carlav ajib, kim jat jurtoqa kelibmən, işim kov, av avlamaqqa qolum tegməj turur.

Mana juqarıdaqı verilən msallardagi (egri)... tegdi (jgirma... tegurdi... tegma... igka... begindan... egildi... tegra... igirdilar... igna... begim, egranlar) kəbi sozlarda (g) niñ (j) ga ajlanmaganınlı acıq koramiz va Turk — barlas lahçasida jazılan bu asarlardınlı ul lahçanınlı اساسی fonetik xususiyatlaridan jana biriga ega bolganliklerini korsatib, bu asarlardınlı qıpcaq lahçasiga alaqaşı joqlıqını bildirəmiz.

VII — S — c. Turk — barlas çanlı şevalarında (ç c) tavgı bilan başlanğan sozlar ozbek lahçasında va qisman Xiva lahçasında (س s) tavgı bilan başlanadı. Turk-barlasca *cizmaq* — *ciziq* sozlari ozbekca *sbzmaq* — *sbzıq* boladı (ç c) tavgınlınlı (s) tavgıga otuvi turk tillarını tasnıfında katta оруn tutadı. Masalan: başqurt tilında (c) orunda (s) işlatılıvu bu tilni qıpcaq gruhıga kirğan kop tillardan ačratuv bilan biriga başqa gruhka kirğan turk tillarından ham ačratadı. Masalan: başqurtınınlı *s:şən* sozi bizda *cecən*, qazaqcada *şesen* şaklini aladı.

Anatoli turklarınınlı tilında *nahr* ma'nasında işlatılaturqan *caj* sozi bizda *saj* şakiligä kirib, *nahr* maçrası va teran bolmaganlık ma'nasında işlatıladı.

VIII s — c Turk-barlas va Xiva lahça'arında soz başında kelaturqan (s) tavgı ornında ozbek lahçasında (c) tavgı keladı.

Turk — Barlasca va Xivaca *sacra* — *sıra*, *sac* sozları ozbekcada *cacra* — *cäcrä*, *cac* — *cäc* şaklində keladı.

Turk-barlas lahçasında jazıclı ədlərlər u lahçanınlı juqarıda korsatılğan xususiyatıga riya qılqanlar.

Əhməd Jəsevıjdən:

Sac və saqal xov aqardı kənlıym qara
 Kuzi məhsər rəhm etməsənd həlım təbah

(Səhifə 33)

Qutubnıñ xusrav va şirinidən:

Bu söz, kim başladı, xuş kəlsı çanqə
 Mybarək qıl sözüm varca çabanqə
 Аһнէк, kim oçrıqan dil acılsın
 Tıllımdın mışk, ənvərlər sacılsın

(Səhifə 1)

Харазмънынъ „Мухәввәт نامә“ сідән:

Апың ким әл иңдә мин жаратты
Боъь бирлә *sacънь* тен жаратты

(Səhifə 1).

Асылә лә'иниз шәккәр *sacълur*
Кәрув гул қунсаньд ақузә асылur

(Səhifə 198).

Наваъьдан:

Бәхт әйтте, ким етәк қојун ас
Шәһ бәшә узә авуц авуц *sac*
Су *sacmaqънь* шу'ар қылдым
Бар вә жоқънь нисар қылдым

(Ləjla və Məcnun dastanь, Sultan Hysejn mədhi)

IX. I—ç. Turk—barlas va Xiva lahçalarida soz başida kela-turqan j tavşi orniga ozbekcada ç tavuşı eşitiladi: *çer—jer, çol—jol, çoq—joq, çijna—jiqna çij—jiq*, kabi. Ozbekcanin ta'siri astida Turk—barlas lahçasiga kirgan ba'zi şevalarimizda çilanişlar korunadi. Masalan: Taşkent şivasida: *con—çar, çona—çur* kabi sozlarda çilaniş qazaq ta'siri emas, balki ozbek ta'siridir.

Turk—barlas va Xiva lahçalari ta'siri astida. Ozbekcada j la-şuv başlangan. Masalan: Xeva, Janiurganc, Xanqa, Xazarasə atrafidagi qışlaqlarda va Gurlan şaharida jaşavci ozbeklar tilida Xeva lahçasi ta'siri astida j laniş kopajgan. Braç Ozbekistanda, Taçkistanda va Avqanistanda jaşavci ozbeklarnin kopçiligi hali-ham soz başida (j) ornida (ç) işlatadi.

Çlanişlar turk-barlas eski adabij tilida ham ucrajdi. Bu hal qipcaq tili blan turk-barlas tillinin uzaq zamandan berli alaqaqa kirişganligini korsatadi. Eski adabij tilimizda çlaniş toqrisida aka-demik Samajlovicnin mazkur „Cqataj“ adabij tilida „çoqciliq unsurlari“ namli qimatli maqalasini jana bir martaba eska tuşuris otamiz. Bu çlaniş va j lanişga kora ozbek lahçalarini ikki اساسij volumga volmaq mumkun. Bu belgiga kora turk-barlas lahçasi blan xeva-urganc lahçasini spirantli dev atav, ozbek-qipcaq lahçasini sibilantli dev ataj alamiz.

Zatan ozbek tilini tarkibida spirantli tillari blan sibilantli tillar-nin qatnaşqanini korsataturqan tilimizda başqa belgilar ham bar.

Ozbek-qipcaqça ç tavuşı kelgan orunda turk-barlasçada (g) tavuşı ham keladi.

Ozbek—qipcaqça *çelvagaj*; turk-barlasça *jelvagaj* ham *galva-gaj* (Qoqanda) boladi. Bundan başqa tilimizda spirantli *harmaq* sozini işlatkanimizdek sibilantli „*talmaq*“ ham *carcamaq* sozlarini ham işlatamiz.

Uşbu tubanda korsatilgan sozlar ham bir vaqtda tilimiznin ikki mustaqil ja'ni spirantli va sibilantli tillardan tuzulganligini korsatadilar.

Tuz = qir, cinqir = qijqir, tesran = qimirla; cozul = jazil, çilqa = jilqa, darja = irmaq, taja = qada, sevinc = quvanc, taj-

maq = qajmaq; silkit = irqit; caqir = qijqir, sal = qoj, tirsak = qol = qari, sulu = korkam, cirajli = gozal; dumalaq = qumalaq → jumalaq; sira = sidra = qotar; dum = kop, taviq = aniq, tonqaj = qonqaj, canqumaq = qaqramaq; te'pak = qulpaq, tik-kaj = qaqqaj; cacar = jujar, sarmaq = oramaq, tuj = ez, colpi = qolpi, xolpi = solpi,

Mana bu juqarida korsatilgan til vasiqalari ozbek tilinin tuzulishida spirantli va sibilantli tillar qatnashqanligini aniq bildiradilar. Braq bundaj aralashuv tilimizda chuda eski vaqtda bolsa kerak. Hazirda lahçalarimizni spirantli va sibilantli deb ikkiga bolush mumkun bolsa da bu lahçalarimiznin hec biri ham saf spirantli va jaki saf sibilantli emas. Bu saflik bu ikki tilda sozlashuci kollektivlarinin ichtimaij iqtisadij alaqasinin uzaq muddat davam etishi arqasida, joqalqandir.

Shunin ucun spirantli lahçalarimizda sibilantli unsurlar tapilgandek sibilantlilarda ham spirant unsurlari kop ucrajdi.

Turk tillarinin tasnifida ham spirantlar bilan sibilantlar xususij-tiga diqqat qilis, ul tillarinin bir-birisi bilan munasabatini belgilesh ucun chuda fajdali bolar deb ojlayman. Masalan bu kungaca turkologlarda maqbul tasnif asasloriga kora bashqurt, qazaq, qirqiz, tatar tillari qipcaq guruhiga kiradilar, hatta bir til deb ojlaniladi.

Agarda biz turk tillarini tasnifda jafetodologik asaslarni qol-lansaq qazaq tilini sibilantli tillar bolumiga, amma bashqurt tilini spirantli bolumga kirgizish kerak boladi, masalan: qazaqca *soz*, bashqurtca *hoz* boladi. Demak bular bir tilnin ikki butaqi emas balki ajrim tillardir.

Bu juqarida korsatilgan toqquz fonetik belgilardan altist (I, II, III, IV, V, VI) اساسij belgilar bolib, qalqanlari xususan IX ncisi qoshumca belgilardir. Bu qoshumca belgilarga umumij turk tillarini va lahçalarini tasnifda qoshumca belgi qilib d n n n δ ζ i , z va j bilan almaşinuvarini *adaq // adaq = ajaq = azaq* kabi, va soz bashida kelaturqan k tavuşinin g tavuşı bilan: *kel — gel*, t tavuşini d tavuşı bilan: *tur — dur*, b tavuşinin m tavuşı bilan *bən — mən* va p bilan almaşinuv va kocuvlarini almaq mumkun. Oşandaq soz bashidagi j nin va b nin tuşib qaluvı: *jilan = çylan → zylan = ilan*; *sol — pol*, ol , o tavuşinin e va l tavuşlariga otuvi: *ertə — ertə — i: rta*; „ θ “ va „ o “ tavuşlarinin „ u “ va „ y “ tavuşlariga otuvi (*qol — qu: l*, *kol — ku: l*) turk tillarini tasnifda qoshumca belgi bolaladi. Braq bu qoshumca belgilarnin da ajrim turk tillarida اساسij belgi ornini aluvini unutmashiq kerak.

Masalan tatar tilida (e) ornida (i:), (o) ornida (u:) va (ö) ornida (y:) keluvi ul tilni qazaq-qirqiz, noqaj va ozbek tillaridan unli tavuşlar sistemasi çaldan açratib, tasnifda اساسij belgi boladi va ma'naga ta'sir etadi. Oşandaq qashqar tilida unllar tartimi arqasida (a) nin (e) va (i) tavuşlari bilan almaşinuvi (*al — elip*, *ata — atisi*), (j) tavuşı ornida (ζ) keluvi (qizma); (r) tavuşı ornida (ζ) keluvi (bizli) biri demak va (k) tavuşı ornida (c) tavuşı keluvi *cir*

(*kir* demak) bu tilni başqa turk tillaridan açrataturqan fonetik asasiy xususiyatlaridandir.

Ozbek lahçalaridagi sarfij ajirmalar.

Ozbekniñ juqarida korsatilgan 3 lahçasi arasida va u lahçalarga kirgan ajrim şevalar ortasida ancagina sarfij farqlar var. Mana bu jerda u farqlarniñ hammasiga toqtav oturmasdan, ularniñ en muhimlarini korsatis otaman.

1) Fi'il ta'siriniñ bir narsaga, kişige jaki mahalga çonaluvini korsataturqan çonaliş qoşumcasi (dativ) turk-barlas lahçasida, soz unli va unsiz tavuşlar blan tugaganda agarda soz axirida çaransiz tavuş bolsa, qattiq sozlardan (qa), çaranli bolsa (qa) boladi; agarda soz jumşaq bolib axirida çaransiz unsiz bolsa (kə), axirida çaranli unsiz jaki unli bolsa, (ga) qoşumcasi keladi. Braç soz axirida çaranli unsuz tavuşlaridan (d, g va q) tavuşlari kelsa çonaliş qoşumcasi aldida bular çaransizlanib, çonaliş qoşumcasi ham çaransiz (qa jaki ka) halida boladi: *dad-dadqa* emas balki *datqa, taq — taqqa* emas balki *taqqa*; oşandaq, *teg — tegga* emas balki *tekka* boladi.

Xeva-urganc lahçasida, agar soz unli tavuş blan tugagan bolsa qattiqlarda çonaliş qoşumcasi (qa), jumşaq sozlarda (gə) boladi. Agarda soz axirida unsiz tavuş bolsa çonaliş qoşumcasi qattiqlarda (a) jumşaqlarda (ə) boladi. Braç bu lahçada birinci şaxs almaşi (*mən*) va ikkinci şaxs almaşi (*sən*) sozlari jumşaq bolsalarda çonaliş qoşumcasi qoşulqanda qattiqlaşıb, burunlaşıb, kucajib *maña* va *saña* haliga kiradilar.

Bul almaşlar soz axirida, qoşumca bolib, kelganlarida xeva-urganc lahçasida-da asasiy sozniñ qattikliq jaki jumşaqliq ahaniga bojsunadilar; *atam — atama*, *Ərim — ərimə* kabi.

Ozbek qizcaq lahçasida ham turk-barlas lahçasida bolgandek soz xah unli blan va xah unsiz blan tugalsin, qattiqlarda çonaliş qoşumcasi „qa“ jaki „qa“ jumşaqlarda „gə“ jaki „kə“ boladi: *sala — salaqa, taj — tajqa, it — itka, at — atqa* kabi. Braç ozbek qipcaq lahçasida soz axirida burun tavuşlari „m“, „n“ va „n“ kelsa çonaliş qoşumcasi qattiqlarda (a), jumşaq sozlarda (ə) boladi. Masalan: *tam — tama, enəm — enəmə, tañ — taña, tilin — tilinə* kabi.

Ozbek-qipcaq lahçasiniñ qirç şevasida birinci, ikkinci va ucinci şaxs almaşlari *men — sen — ul* — çonaliş qoşumcasi blan turlansalar *maqan — saqan, oqan* şaklini aladilar. Çizzax va Samarqand arasida jaşagan bu qirçlarniñ tilidagi çonaliş qoşumcasiniñ bu şakli tilimizdagi çonaliş qoşumcasi kelib ciqışini (manşa'ini) belgilaşga katta jardam beradi. Bu şaklga kora biz tilimizdagi *qa, gə* qoşumcasini asli *qan* bolgan deb ajtalamiz. Şu halda ucinci şaxs almaşida kordigimiz *oqan* sozi ikki unsurli, ja'ni A... unsuri blan c unsuridan tuzulgan boladi. Bu sozniñ tola şakli hec şubhasiz *ol — qan* dir. Mazkur qirç şevasida ucinci şaxs almaşi ul şaklida emas balki ol deb jaki qisqartirib o deb ajtiladi.

Biz mana bu faktga sujanib *oqan* sozinin asli ja'ni tola shakli *oloqan* dejmiz. Bu *oqan* — *gən* jaki *qan*, unln qisqarqan shakli *gə oqa* ilgari iqtimalij ishlabchiqarish todasinin ismi, totemi, sonra ati (masalan: *qan* — *li* jaki *qan*, *qan* — *di*, kosmik tuşunca davrida *kyn* — *gyn* deb uquloqan, sonra almaş *al* — *qin* jaki *sen al* — *al* — *qan* ja'ni ul aldi bolgan, bu *qan* jaki *qan* sozi kollektiv mulkini, kollektivnin ozini, sonra ul kollektivdagi hakim qatlavni, sonra qabila bашliqini va sonra (*qan* — *xan*), ja'ni hakimni, şahni korsatadi.¹

Bu C (*oqan*) unsuri A (ul || ol) unsuriga qoşulib (*oloqan oqan*) shakliga kirgan caqda ham ilgari totem, islamiy adabijatimizda *oqan* xuda ma'nasida jurgan.

Tilimizda tlak fi'lida birinci shaxs kopciligi axiriga tutaşgan *ik* — *iq* almaş — qoşumca (*kelajik* — *alajbq*) ham, mening fikrimca, oşa A va C unsurlaridan tuzulgandir. Tilimizdagi soz turlavci va soz jasavci qoşumcalarnin kopi şu A va C unsurlaridan tuzulgandirlarki, bu qoşumca va tilimizdagi almaşlar toqrisidagi tekshirishlarimizni ajrim i'lan etarmiz.

Bu *oqa* — *gə* — *a* — *ə* qoşumcasinin tilimizda, hamma lahçalarimizda juqarida korsatilgan ta'sirnin çonalişini korsatish funksiyasidan başqa kop sarfij-semantik vazifalari bardirki, unga ham bu jerda toqtaj almajmiz. Faqat biz bu jerda şuni qajd qilib otamizki, bu qoşumcanin ta'sir kocuşni korsatish vazifasidan başqa nisbat, taxsis, savab, miqdor, ixtar, taalluq kabi bir neca ma'nalarni bildirishi bar.

2) Adabij jazma tilimizda (*dən-dan*) shaklida ishlatilmakda bolgan, maktab til qaidalarida „ciqish toldirgici“ (mafulun ənh) deb atalgan qoşumca lahçalarimizda soznin axiri çaransiz, unsiz tavuşlar bilan tugasa, jumşaqalarda *tən* qattiq sozlar axirida *tan* keladi. Agar soz axirida unli jaki unsiz kelsa jumşaqalarda 'dən' qattiq sozlar axirida 'dan' boladi.

Ozbek-qipcaq lahçasi bilan xeva-urganc lahçasida burun tavuşlari *n*, *n*, *m* dan sonra *nan* — *nən* keladi.

Bu songi hal turk-barlas lahçasinin Taşkent şevasida ham korunadi.

Bu '*tən* — *tan dən*' — *dan* jaki '*nan nən*' qoşumcasi butun lahçalarimizda 1) ciqish; 2) başlanish; 3) qjas; 4) uzajish; 5) artliqliq; 6) ta'qib; 7) savab; 8) aniqlas; 9) çinş 10) nisbat; 11) tartinish; 12) keciş; 13) tur (nav'); 14) çuz'ijjat; 15) tosat; (anijliq) kabi bir neca semantik vazifani baçaradi.

3) Bizda tuşum toldurqici (akkusativ) deb atalgan va jazma adabij tilimizda *ni* — *ny* shakligina alingan qoşumca ozbek-qipcaq lahçasida unli tavuşlar bilan tugagan sozlar sonida *ny* jaki *ni* kelsada, unsiz tavuşlar bilan bitgan sozlarga qoşulqanda, agar bu

¹ Bu C (*kon* → *gon*) unsuri toqrisida akademik Marrnin şu asarlariga qaralsin:

1) К семантической полеонтологии в языках не яфетических систем. 1931 г. стр. 38 — 57.

2) Право собственности по сигнализации языка в связи с происхождением место имений. борник „На боевом посту“. 1930 г. стр. 373.

unsizlar çaransiz bolsa tuşum qoşumcası ti—ty boladı, agarda çaranlı unsiz bolsa tuşum qoşumcası dь—di boladı: *Tajdi mindin, itti urdim* kabi. Bu hal butun ozbek-qıpcaq şevalari ucun umuljdir. Turk-barlas va xeva-urganc lahçasida tuşum qoşumcası nь—ni boladı, bu ular ucun normal bir hal boladı. Bu normadan cetga ciqışlar ham boladı, masalan: turk—barlas lahçasinin Ançan şevasida tuşum qoşumcası bolib nь—ni, dan başqa ty—ti, dь—di ham keladı.

Bu lahçanın Taşkent şevasida ham „ty“ qoşumcası (t) tavuşı blan tugagan sozlar songida keladı.

Oşandaq bu şevada soz axiridagi tavuş ozidan soñ keluci tuşum qoşumcasini oz çinsiga sindiradı. Masalan: soz (z) blan tugalgan bolsa tuşum qoşumcası zi (*siz-zi*) (*siz-zi*) boladı.

4) Izafat qoşumcası (*genitiv*) ozbek-qıpcaq lahçasinin butun şevalarida unli tavuş blan bitgan sozlar sonida (*nin-nən*) bolib, unsiz tavuşlar blan bitgan sozlar axirida „*tən-tin*“ „*dən-din*“ boladı. Farqana vadisidagi Qorqantepa qıpcaqlari şevasida bu qoşumcänin sonidagi (n) tavuşı orniga (n) tavuşı keladı.

Turk-barlas lahçası blan Xeva-lahçasida izafat qoşumcası faqat „*nən-nin*“ boladı. Braç bu lahçalarnıñ çanlı şevalarınñ kopida sondagi (n) tavuşı tuşib qalib, izafat qoşumcası (nь-ni) haliga kelgan. Turk-barlas lahçasinin Ançan şevasida izafat qoşumcasinin qıpcaq şakli (*din, dən*) ham ucrajdı.

5) Hama lahçalarimizda unli tavuşlar blan tugagan sozlarnıñ koplik belgisi (*lar-lar*) boladı. Ozbek-qıpcaq lahçasida burun tavuşlaridan (n, n, m) soñ koplik belgisi „*nar-nər*“ boladı. Farqana vadisidagi Varaşilov (Qorqantepa) va Ajim rajonlarida jaşavci qıpcaqlar şevasida koplik qoşumcası, çaransiz unsiz tavuşlardan soñ „*tar-tər*“ bolib, çaranlı unsizlardan soñ „*dar-dər*“ boladı.

Ozbek-qıpcaq lahçasinin Gurlan şevasida *sala* soznıñ kopligi *saqalar* boladı. Turk-barlas lahçasiga mansub bolgan Farqana vadisida jaşavci „Turk“ uruqınıñ tilida at va it sozlarnıñ kopligi Qajum Ramazan ortaqnıñ tekşirişiga kora *altar-iltar* boladı. Bu songi hal at va it kabi sozlarnıñ aslini aciş ucun katta jardam beradı. Bizniñca bu *iltar, altar* sozlari ilgari toda (собирательное) ati bolgan.

Soñra bu *altar* va *iltar* koplik (множест. число) bolib, ularnıñ qisqarqan şakli bolgan at va it fikrda koplik blan taqliq açratilganda taqliq (единствен. число) ucun işlatilgan.

6) Fi'illarda daraça jaşavci qoşumcalar butun lahçalarimizda ikinci daraça ucun *tər-dər*, jumşaq tamirlarda *tir-dir* boladı. Ucinci daraça ucun *tərt-dərt, tirt-dirt* boladı.

Xeva-Urganc lahçasida bu ucinci daraçali otum fi'li jaşav ucun *dstər-distir* qoşumcası keladı. Bu faqat şu lahçanın xususijatidir. Oşandaq otum fi'li jaşav ucun u juqarida korsatilgan „A“ unsurinıñ sibilantlisidan başqa spirantlisi ham işlatiladı: *jat-qiz, kor-guz*, kabi. Braç bu spirantlilar arqali tuzulgan otum fi'li işnıñ tinlavcını ozl tarafidan işlanışi talab qilinçanlıqını korsatadı.

7) Xeva-Urganc lahçasida kelaçak zaman fi'li hal fi'liga *çaq-çak* qoşumcalari qoşulib ham jasaladi; bu qoşumca işnin kelasida mutlaqa boluşini korsatadi. Demak qat'ijliq ja'n'i uzul-kesillik ma'nasini bildiradi. Ozbek-qipcaq lahçası blan turk-barlas lahçasının çanlı şevalarida bu şakl joq.

8) Istak fi'linin koplighi ozbek-qipcaq lahçasının kop şevalarida hazirgi zaman hal fi'linin axiriga „*bq ik*“ jaki „*jq-jik*“ qoşumcası qoşulib jasaladi: *kelajik*, *alajbq*, Gurlanda keli: k, alb: q boladi.

Farqana qipcaqlarida *kelali*, *ala-li* boladi.

Bu şakl turk-barlas lahçasının çanlı şevalarida hazirgi zaman hal fi'liga *lbq-lik* qoşumcası qoşulib jasaladi: *kelajlik-alajliq*, Taşkent şevasida faqat '*luk*' qoşumcası ishlatiladi: *kelijluk*, *alijluk* kabi.

Xeva-Urganc lahçasida hal fi'liga *lb-li* qoşulib jasaladi: '*keli-li-alalb*' kabi.

9) Taşviq, içazat, ruxsat, iltifatsizlik ahamijat bermaslikni bildirgan fi'l şakli turk-barlas lahçasida hazirgi zaman hal fi'liga '*qal*' qoşumcası qoşulib jasaladi: *alaqal*, *koraqal* kabi.

Bu şakl Xeva-Urganc şevasida hazirgi zaman hal fi'liga *qof* qoşumcasini qoşmaq blan jasaladi: *alaqoj juraqoj* kabi.

Ozbek-qipcaq lahçasida bu fi'l şakli hal fi'linin axiriga *qaj qoj* jaki (*qa*) qoşumcası qoşulib tuzuladi: *alaqaj-kelaqaj* kabi.

10) Hazirgi zaman davam fi'li ozbek qipcaq va Xeva-Urganc lahçalarinin hammasi şevalarida hazirgi zaman hal fi'liga (*jatir*) qoşumcası qoşulib tuzuladi: *kelajatir-alajatir* kabi. Ozbek-qipcaq lahçasının ba'zi şevalarida (*çatir*) qoşumcası ham ishlatiladi. Turk-barlas lahçasida bu fi'l ucun kop şakl bar. a) Ançan şevasida bujruqqa *jap-jəp* qoşumcası qoşulib tuzuladi: *kelajəpman-aljəpman* kabi. b) Taşkent şevasida bujruqqa *vat* qoşumcası qoşulib jasaladi: *kelvattb*, *alvattb* kabi, boluşsiz (man'fisi) *kemijatipti*, jaki *kemavatti* boladi.

c) Namangan şevasida bujruqqa (*ut*) qoşumcası qoşulib jasaladi: (*keluttiman*) boluşsizligi kelmuttiman.

11) Tezlaş, doq, şaşırma (ta'çil) taşviq ma'nalarini bildirgan bujruq şakli turk-barlas lahçasida şart fi'liga (*ci*) qoşumcası qoşulib jasaladi: *bersañci*, *alsaci* kabi. Bu bujruq Xeva-Urganc lahçasida (*bersañca alsañca*) şaklini aladi.

Ozbek-qipcaqda har ikki şakl ham ishlatiladi.

12) Butun lahçalarimizda şart fi'linin koplighi birinci şaxsda (*q-k*) qoşumcası blan ikkinchi şaxsda (*ñiz-ñbz*) blan tugajdi: *silsañiz-alsañbz*, *silsak*, *alsaq* kabi Braç turk-barlas lahçasının Taşkent şevasida birinci şaxs koplighi (*vuz miz*) blan (*silsavuz-silsamiz*, *alsavuz-alsamiz*) kabi. Ikkinchi şaxs koplighi (*jiz*) blan: *silsajiz*, *alsajiz* kabi.

Oşandaq Taşkent şevasida otgan zaman fi'linin birinci şaxs axirida *miza-miz*, *vuzavuz* keladi: *alduvuzavuz* kabi.

Ikkinchi şaxs koplighida b:z keladi. *aldb:z* kabi.

ORNAKLAR

ХЫВА — УРГӨNC ЛӘҢҘӘСИДӘН ӨРНӘКЛӘР

Bir *Jaman* bilән bir *Jaxşylyq* *va:r* әкән. *Jaxşylyq* дәјән һәр *yl*da bir тәңәјә *dejxan* durur әкән. *Jamanlyq* дәјән һәр *gyndә* уş тәңәјә *gynlik* durady әкән. *Jamanlyq* дәјән bir *copannы* *ystimән* *du:ş* *gәlәdi* кән, *copan*, *vu* *qo:j* *kimniki* *dәp* *sori:dәkән*. *Bu* *qo:j* *Jaxşylyq* *dәјәnniki* *di:dikән*. *Jaxşylyq* *dәјәnni* *nәka: rь* *va:*, *dәјdikән*. *Jaxşylyq* *dәјән* һәр *jildә* bir тәңәјә *dejxan* durady, *dәјdikән*. *Jamanlyq*, һәр *gyndә* уş тәңәјә *gynlik* durup *ka:samыз* *a:qarmi:dikән*, *dәdi*, *vu* һәр *yl*da bir тәңәјә *dejxan* durup *nicik* *mundi:n* *qo:jlь* *volady* *әkә:n*, *mән* һәр *gyndә* уş тәңәјә *gynlik* durup *vәrәkәti* *volmi:di*, *vu* *nicik* *vu:*, *yl*da bir тәңәјә *dejxan* durup *nicik* *munca* *qojly* *volady* *әkән?*! *Şu* *Jaxşylyq* *dәјәnni* *mән* bir *gәrsәм* *әkән*, *dәdi*.

Şu *Jaxşylyq* *dәјәnni* *Jamanlyq* *varьp* *gәrdi*. *Siz*, *dәdi*, *kim* *dәјән*, *dәdi* *Jamanlyq* *Jaxşylyqqә*. *Biz*, *dәdi*, *Jaxşylyq* *dәјән*, *dәdi*. *Sizniң*, *dәdi*, *nә* *ka: rьnyz* *va:r*, *dәdi* *Jamanlyq*. *Biziң* *ka: rьmьz* һәр *yl*da bir тәңәјә *dejxan* duramьz, *dәdi*.

Һәр *gyndә* уş тәңәјә *gynlik* durup *mәni* *ka:sam* *a:qarmi:di*, *dәdi* *Jamanlyq*. *Jaxşylyq*, *dәdi*, *indi*, *dәdi*, *bir* *gyryn* *va:*, *dәdi* — *Jamanlyq* *ajttь* *Jaxşylyqa*. *Bu* *jurt-jurt* *әmәsәkән*, *xьzmәtkә:ra* *pul* *vәrmi:dәkән* *dәdi:çora*, *dәdi*, *bir* *jurtta*, *dәdi*, *qьmmat* *tutady* *әkәnlә*, *dәdi*. *Çora*, *dәdi*, *şu* *jurta* *ikkimiz* *birgә* *getip* *işlәsәk*, *dәdi*; *mән* *indi*, *dәdi*, *palan* *jerdә* *duraman*, *dәdi*, *sән*, *dәdi*, *şә:rә* *var*, *dәdi*. *Jaxşylyq* *aqasьny* *ja:nьna* *vardь* — *xizmәt* *әtib* *jьrgән* *jerinә*. *Aqa*, *dәdi*, *kәp* *du:zunьny* *jedim*, *dәdi*, *a:z* *xizmәtinni* *әttim*, *dәdi*; *aqa*, *dәdi*, *vәrgән* *du:zuңa* *ra:zь* *vol*, *dәdi*; *indi* *maңa* *çuvar* *vәrsәñiz* *getәmән*, *dәdi*.

Aqasь *Jaxşylyq* *dәdi*, *vu* *qojla:nь* *ni:şәtip* *getәsән*, *mejnәt* *әtkән* *qo:jьnnь*, *dәdi*. *Aqa*, *dәdi*, *yzynni* *qarьnnan* *tartьm*, *yzynniki* *aqa*, *dәdi*. *A:xьr*, *dәdi*, *vu* *mejnәt* *әtip* *tarqan* *ma:lyңny* *nicik* *taşar* *getcaqsan*, *dәdi*; *әsә*, *dәdi*, *getcaqmьsan*, *dәdi* *Jaxşylyqa*. *Ana* *indi* *өjinә* *girdi* — *daqьn*, *Jaxşylyq* *getcaq*, *dәdi*; *Jaxşylyqa*, *dәdi*, *bir* *gәjnәg* — *istan*, *bir* *do:n* *tikin*, *dәdi*; *Jaxşylyqa* *bir* *ja: rьm* *vәtman* *unьny* *sәrәkini* *jарьң*, *dәdi*, *indi*, *dәdi*, *bir* *xorçьna* *zalyң*, *dәdi*; *Jaxşylyq*, *dәdi*, *tez-tez* *ajlanьpdur*, *dәdi* *ana* *vardь* — *daqьn* *inam* *vәrdi*; *ana* *indi* *xoş* *alla* *ja: rьң*, *dәdi*. *Ana* *indi* *Jaxşylyq* *Jamanlyqny* *ja:nьna* *vardь*; *ana* *indi* *vardьda:n* *ikkisi* *bir* *çә:lә* *çьqtь*.

Ana indi Jamanlyqny xorçyňnananam alyp jeýværdilæ, ana indi Jaxşylyqny xorçyňnanan-am jeýværdilæ. Ana indi Jamanlyq ajttæ, ki: Jaxşylyq, dædi, bir gæp va: indi, dædi, xorçynta:ny ikkisini aсыp, ili: p jyri: væramizmi, dædi, indi, dædi, mænï xorçyňny m dursun, dædi, sænï xorçyňnyndaqyны aсыp alyp ji: jveræmiz, dædi. Unnan soň Jaxşylyqny xorçyňnyны aсыp ji: vardilæ; ana indi Jaxşylyqny xorçyňnyndaqy cærakni sap ætilæ. Jaxşylyq, yc gyndæjin, Jaxşylyq æ: cattæ (a: c jattæ). Jaxşylyq Jamanlyqa ajttæ, ki: mæn a: c voldym, indi xorçyňnynyны aş, dædi. Jamanlyq, mæn xorçyňnynyны aсmi: mæn, dædi. Mæn a: c voldym, dædi, mæn a: şlyqtan ælæmæmmi, dædi Jaxşylyq. Olsæñ kæ: r vol, dædi Jamanlyq Jaxşylyqa; æsæ mæn a: şlyqtan nişætæmæn, dædi, jyqli: værdi. Bir ja: n gezzynni ojup værsæñ bir cærak væramæn, dædi. Gezzyni bir ja: nyны ojup værdi bir cærakæ; yş gynæ da: n bir cærakni velyp je: di; yş gynæn soň inæ a: c voldy; Jamanlyq, dædi, ræza bolsun sænæn, dædi, mæn qyryldym, mænï ilaçyныны ger, dædi; ilaçyñ dædi, bu ja: n gezzynni ojup værsæn, dædi; bu ja: n gezzynæn ojup værdi. Jamanlyq jaxşylyqa inæ bir cærak værdi, værgænæn soň itælæp yjærdi; itælæp yjærgænæn soň bir ullu jola særmæli: særmæli: сыты; jola сыqqanæn soň bu jol jaman jolækæn dædi. Gyn сыqar tatapa særmæli: særmæli: vardy; varqannan soň bir сыnar paıda: völdy; şu сыnarны tæjinæ bir aça: jyp gælædækæn. Særmæli: særmæli: bir dijrman da: şy tarty; ana unnan soň şu dijrman da: şyны kytærdi, şu dijrman da: şyны tæjini varlasa bir adam сыqardy: n cuqalaq va: r ækæn; vardy-daqyñ Jaxşylyq şu da: şny tæjinæ girip jattæ, uny soň dijrman da: şnyны ystynæ tarttæ, tartqannan soň qulaq suldy. Ana unu soň dært maxluq gældi. Şu dært maxluqnyны vlrisi paşsa: si ækæn; jañqy paşsa: sy bir maxluqtan gæp sorady, gyryn tap, dædi paşsa: sy. Jañqy maxluq ajttæ, ki: bu сыnarны jopraqydan bir jopraq asa ælinæ, dædi, şu jopraqny alqannan soň bir kæ: r vosa, dædi, mismillaj rahmani ræjim dæp ajssa, dædi unu soň şu kæ: rni saq ja: n gezzinæ syrssæ, dædi, aсылady dædi; cap ja: n gezzinæ: m mismillaj rahmani ræjim dæp syrssæ aсылady, dædi.

Ana indi inæn bir maxluqtan sorady, gyryn tap, dædi.

Bir alanlyqny icladæ, dædi, şunda bir kyrmæ sican va: r ædi, şu kyrmæ сыcan yc gæ: hærni сыqaryp ojnap jyryvædi, hær kim şunu ojnap jyrygæn jerinæ varsa, jygyrsæ, kyrmæ сыcan taşi: di — da: n i: ninæ girædi, qo: qan adam şu gæ: hærni alady.

Al, inæm bir maxluqtan gyryn sorady paşsa: sy, gyryntap, dædi.

Bir copan var ædi, dædi, şu copanny qo: jnyны icindæ bir gæk qo: j var ædi, hær kim kæsæl vosa, şu kæsæl æliçaq¹ vosa, hær kim varyp şu qo: jny asa, gætirip sojsa, şuny derisini icinæ kæsælni sasa, şuny kællæ va: ş-ajaqyны pişirsæ, şu kæsæl gezzini aşsa, unu soň şu kællæni сыqaryqyныны giçanlap gæ: sæssæ (gærsætsæ) ana unnan soň kæsæl aqzynyны aсыp, şarpydatyp, ji: jmæn, dæp imtilædi.

¹ æliçaq bu sæznin sonydaqy qattlyq 'çaq' doşymcasy хъява şevæsidæ hæn tavuş uqunlyqyныны buzyla vaşlaqanyныны kærsetædi. Q. A.

Ana şu kəsəl şu etni jesə, şpa:tawup, jaxşə voladə, dədi. Jaxşəlyq da:şnə təjində bu sezlə:ni eşitti; Jaxşəlyq qulaq saldı, qanə vula: va:mə, gettimi, dəp. Saldı-dain da:şnə atəp taşadı; ana unu soq cənarə təjini sərməli:wərdi, sərmələdi-da:n bir jorpaq taptı; mismilla:jə rahmanə rəjli:m, dədi, saq ja:n gəzzinə syrtti. Saq ja:n gəzzi acıldı; mismilla:jə rahmanə rəjim dəp əlinə aldı jopraqnə, cap gəzzinə syrtti, syrtkənnən soq cap ja:m gəzzi-əm acıldı, ana bu gəpləri ras əkənlikini vildi; ana indi kymə səcannə izəlləp taptı, ana şuna jygyrdi, ana jygyrgənnən soq yc gə:həri şamcəraqnə taşap i:ninə qacəp girdi; ana Jaxşəlyqnə waqtə xoş völdə-da:n yc gə:həri əlinə aldı, r:ommala dyjdi. Ana indi, copannə tapaman, dəp jyrydi. Copannə ja:nəna vərđ, assala:m ələjkim copan aqa, walajkim assalam, dədi; qanə, dədi, bu qo:jnə icində satadoqun qo:junəz va:mə. dədi; qo:jnə bir ja:nənnan alafoj, dəp gərsətti. Mən bu qo:jnə nə:tin, dədi. Axır sana nicik qo:j gərək. dədi. Şu qo:jnə ortasındaqə gə:k qo:jnə vərəsən manə, şu qo:j gərək manə, dədi. Bu qo:jnə vaha:sə joq, sən ala bilmisən, dədi; ayt vaha:sənb, dədi, alaman, dədi; vaha:səna bir gə:hər vər, dədi. Bərdi Gə:həri əlinə, gə:həri əldə-da:n qo:jnə tutup vərđi əlinə. Ana şu qo:jnə vöjnəna vəlwaqənbə vaqladı, qo:jnə jetti da:n bir paşsa:nə vargasəna vərđ. Barsa bir ça:rcə qə:qərp jyrypti, şu ça:rcə ajtadı, ki: bir paşsa:nə qə:zə va:r ədi, di:jdi, şu paşsa:nə qə:zə və:ş jyl völdə kəsəl volup jatəp ədi, dədi; və:ş jyl dan və:ri və:ş təjyp qarap jaxşə ətəwilmi:oturwədi. Bu təjyplə Jaxşəlyqa ajttə, sənə ka:rəsən, dədi. Jaxşəlyq mən təjypmən, dədi. Biz və:ş j l dan və:ri jaxşə ətəwilmi:oturup ədik, sən nicik jaxşə ətəsən munu, dədi; unu soq. Jaxşəlyqnə tutup urdyla-da:n qo:p yjərđi. Jaxşəlyqnə qo:p yjərgənini paşsa:nə wəzi:ri gəryp turuwədi; bu wəzi:r paşsa:qa girdi — da:n, taqsə:r, dədi, bir jaxşəlyq dəjən gəlip ədi, və:ş təjyp qo:wup yjərđi, dədi.

Paşsa:atlənbə vūjurđ, tawup əpkəlin, dədi. Ana indi jaxşəlyq gəldi, qanə indi səni ka:rynə nə: dədi paşsa:. Kərym təjyp, dədi; əsə, dədi, mənə bir qə:zə və:ş jyl völdə kəsəl ja:tuptə, dədi; mənə şu qə:zəna qara, dədi. Jaxşəlyq qə:zə ja:nəna girdi; qo:jnə sojđ, şu qo:jnə sojđ-daqənbə qə:znə derini icinə saldı. Şu qə:zə derini icində ikki gyn jattə, ana jatqannan soq aştə derini, qarasa qə:zə gəzzini acəp jatəptə, kəllə-vaş əjaqənbə pişirdi, kəlləni bir səndəraqənbə qə:za gərsətti; qə:zə şunu jədi-daqənbə jaxşə völdə; ana unu soq paşsa:nə ja:nəna qə:zə salama vərđ; vərđqannan soq jəndə Jaxşəlyqnbə ca:qərdyla, ana indi şu qə:zənbə ni:ka:jə musurmanəlyq wilən vaxş əttim sizə, dədi; qərq aqşam, qərq gyndyz to:j wərip qə:zənbə Jaxşəlyqa vərđi. Ana unu soq Jaxşəlyq tərə ça:n völdə-daqənbə dowrannə syryp jyri:wərđi.

Jaxşəlyqa ajttə: oqlum, dədi, siz bir o:o lap gəlin, dədi. Ana indi jətmiş səksən atlə wilən o:wa cəqtə. O:o lap bir cəqtəla; qarasa gəzzini ojqan Jamanlyq sə:rdə jyrypti; Jamanlyq ajttə Jaxşəlyqa, sən bu mura:da nə:rdə jəttin, dədi; ana unu soq at-

нь өмгөнүнө qarap jygyrdi Jamanlyq. Jaxşylyqny atlylar Jamanlyqny qajtaraçaq woldy; a : xь : rь woldy, atny өmгөнүнө wardy. Jaxşylyq, dajmən muna, şu mura : da mənı şu jetirdi, dədi. Barqanan son, sən Jaxşylyq əməsmisən, dədi, sən bu mura : da ne : r-dən jettin, dədi. Çora, dedi, mənı barqan jerimə sənəm warsan, jetəsən şu mura : da, dədi; qanь, dədi, şu mura : da jetədoqun jərə ne : rdəm waraman, dədi; inə şunnan warsan, dədi, jolny a : rja : nında bir cьnar wa : r, dədi, şu cьnarnь təjində, dədi, bir dijirman da : şь wa : , dədi; şu da : şny təjində bir cuqalaq wa : , şuna girip jatsan sən-əm jetəsən mura : da, dədi. Ana indi Jamanlyq girdi cuqalaqa ana indi girgənnən son, janqь dert maxluq gəldi; ana indi paş : a : sy uc maxluqtan nə : wət-nə:wət soridi, qanь, dədi, bu cьnar-ny bir jorraqь joq-qu; dədi; ji : nəm bir maxluqənnan soradı — alandaqь kyrmə şьcannь i : nındaqь yş gə : hər qanь, joq-qu; dədi; ana indi, bu syryni icındaqь¹ gə : k qo : j joq-qu dədi; indi, dədi, bu jerdə bir adamь-zat wa : r, şə : rdə, dədi; dərrew turdu — daqьn da : ş-ny təjini qaradı, qarasa bir adam jatьptь; dərrew pa : casьnan tutup asmana zьnyr yjərdi, on miң pa : ra woldy, Ana imdi jaxşь jessin mura : da, jaman qasьn uja : ta².

Bir wa : r əkən, bir joq əkən, bir eşənnь sorьşь wa : r əkən. U eşənnь sorьşь axşamь gyndyz ta : rat ətip, e : j xudaja : xudawanda : wəndəm dəjəjsən, dəp jyryr əkən. Bir şo : x jigiti munь ajtqan i : şlə-rini əçy : ətip jyri : dəkən. Al, bir gyny mecitni ja : nında bir kəpyrni təjində jatqan. Un son wəra wərsin, mecitə qarap jyri : wərsin sorьny ajtaçək³ gəppl, e : xudaja : xuda : wənda : , wəndəm dəjəsən; ana bu sorь azan bilən mecitə warь-jatьrədi, al, kəpyrny ystynə mindi; a : l, jana : qь şo : x jigiti kəpyrni təjinnən tajaqny alyr cьqly, sopusu qulaq cəkkəsində tajaq bilən ra : s yşny urdu. Şu sorь mənı urqan kimsən, dədi; hunda, hu jigiti ajttь — səni urqan mən, dədi; sən kimsən, dədi sorь; mən xuda : , dədi, sənindi : wəndəm joq mənı, dədi; axşam : u : gyndyz mənı jatьрмаqa qojmadьn, oxuqan nama-zьn başşьnny jesin; munnan bu ja : na aqzama || aqza alma || , sən mənı wəndəm əməssən, dədi. Sopy joqlap mecitə girdi, joqlamaq bilən wa : şly wərdi. Mecitə barqan adamlə, e : sopy sən nə : jə joq-ll : sən, dədi adamlə, hunda ajttь scpy — mən jetmiş jəldən wja : na joqli : man. Maņa xudaj ta : la şu gyn kəpyrni təjinnən cьqьp, kəlləmə yş tajaq urdy, maņa tajaq urqan kimsən, dədim, hu ajttь, mən xudaj ta : laman dəp ajttь, sənindi : wəndəm joq, dədi, oxuqan nama : zьn başşьnny jesin, dədi; munnan wja : na sən nama : z oquma, dədi.

¹ 'icındaqь' sөzidə tavuş ujqunlyqь wuzlyşь arqasьda, 'kl' ornьda, 'qь' kelgən *Oj. A.*

² Bu ertəknı 1930 jьlda 29-nci ijulda Xьjva şəhridə Baba-çan Xuda-bergən Oqly aqzьdan jazьm; bu kişi xьjvalь wolyə, 54 jaşdaqь bir kəməəqal dьjqandьr. Baba-çan əkə Xьjvalьlar icində, Baba-toqtoq, laqavь bilən məşhyr qьzьqdьr. Ertək eşitilgəncə jazьlqan.

³ 'Ajtaçək' sөz:də tavuş ujqunlyqь wuzlyqan.

Ojazy Ałьm.

Mən indi oqumi: man, dədi. Xalq ajttı — şu waxa-don mecitə gəlip, sən nama: z oqumi: getməsədin, dədi; joq, maña xudaj ta: la: şu gyn oquma, dəp kəlləmə yş tajaq urdı, şu cyn oqummaş indi, mən xudaj ta: la: nı ətmə dəjən i: şini ətmi: mən indi, dədi, nama: z oqumi: n əjinə getti. Erteñ aza: nda bir ky: zə qatıqıñ alyp, qa: zıñy əqinə varadı, qa: zıyqa ajtadı janaqıñ sorı, arzim va: , di: di; qa: zı ajtadı, aj tarzıñıñ, di: di qa: zı, taqıñ: r, di: di, jetmiş jıldan vja: na ta: rat, iva: dat bilən nama: z oqur ədim, tynygyn mecitə varja: tır ədim, mecitni kəpyryni təjinnən cıqır xudaj ta: la: , taqıñ: r, maña yş tajaq urdu; qa: zı, sən nicik byldıñ || bildiñ || , dədi; hunda sopy ajttı, mən gər dim, səlləştim, dədi.

Ul qa: zı ajttı, xudaj ta: la: nicik adam voladı əkən, dədi; hul sopy ajttı, taqıñ: r, dədi, nemis kycəni-di: n əkən, dədi.

Qa: zıñy qa: rı gəlip, tə: zı: rini alyp, jetmiş tə: zi: rni janaqıñ sorıyqa urup, mədrəsədən cıqarır yvardı. Sopy byrşly un a: şı ickəndi: volır əjinə getəvardı. Şu gynnən vaşlar nama: zıñy taşladı; Şu waxta — don u: xudan qalıp, beka: ra nama: z oqur jyrğən əkən mən, indi janaq cıqtım bu a: şı-ışrətlərə, indi həzəttim, dədi¹.

Ajttıncılyq (Mərsijə)

Bojları si: mnən tartıloqan,
 Jyzlərinən nu: r dəkylgən,
 Salları va: qa girməgən,
 Cərməniş gyllər terməgən,
 Armanı aını vaşşy di: n,
 Ruşmanı da: qıñ da: şy di: n.
 Ajwanıñny qa: şıñy ədiñ.
 Dəwlətimni vaşşıñy ədin,
 Uzy: n vojı uzqamıñy,
 Qa: şy gezi andamıñy.
 Mingəndə atlar vel wərgən,
 Gi: gəndə do: nı da: r gəlgən.
 Belwaqlar zər sacaqlı
 Jan vaşy altın rıcaqlı
 Sərxawuz voji: na şul aqamıñy gylləri
 Gylləri na: la tartar səjləməş bilbilləri
 Burutlır burmalı
 Kıt: sələri xurmalı
 Ə: diki wa: , l: zi joq.
 Təlpəki wa: , yzi joq.

¹ Bu ertək Xəjva şəhridə, 2-ncl avqustda 1930 jilda, Xəvalı Bana-çan Xudaj-bergən oqlı aqızdan eşitilgəncə jazıldı. Əsli nusxa vəjnəlmiləl fonetik əlifbedə (M. Ф. А.) jazılıqan, bu jerdə sadalaşdırılıqan. *Ofazı Alym*

Qъзы алмашь qojnynda getkən
 Qъ:z хьjalь kə:nində getkən.
 Jigit wolup gəzməgən
 Sarpaјlarь tozmaqan.
 Sarançatъm sərgiştəm
 Tə:rdə oturqan pəriştəm.
 Atawunь ot alqan
 Jeləniini jel alqan,
 Ja:z ja:nъnъnъ jalьq ətkən,
 Qъş ja:nъnъnъ tamuq ətkən.
 A:dь jaxşь arslanъm,
 Jola sьqmas jolwarsъm.
 Bedənəni varqan jeri pəs wolur
 Cillə girsə nər dyjələr məs wolur,
 Əlym dəjən bir xuda:nъ wujruqь
 Jigit əlsə wijk daqlar pəs wolur
 Ja:şyl gi:sə jaraşqan.
 Ja:ş wəzъnnan adaşqan,
 Dərjalarnь wojlaqan
 Be:şatardan oq atьp
 Qanъmlarnь o:wlaqan.
 Çəjnamazь məllədən
 Əzraјlь wəndədən.
 Uz qa:nъna wulanqan
 Uz do:nъna oralqan
 Mingən atьn harьtmaqan
 Sewər ja:ryn qarьtmaqan
 Qara saqqalь a:qarmaqan
 Sədəp di:şi sa:ralmaqan;
 Belwadaqьnь ta:rda qojqan
 Sewər ja:ryn za:rda qojqan.
 Qoş qazьqьn dy:z ətkən,
 Sewər ja:ryn qь:z ətkən.
 Jerdən cьqqan gija:di:n,
 Ba:şa asqan cьqa di:n.
 O:murtqasь otta getkən
 Kirpikləri matamda getkən.
 Qъja:mat wolqan oxşi:di
 Qъзы gyl solqan oxşi:di,
 Sac ja:zьp jьqlaң ellərim
 Meni watьr walam əlgən oxşi:di.
 Şa:dərək-ti:n şa:xasъz
 Qaraman-di:n mewəsiz
 Suw jyzində gə:məsiz
 Jalqancьdan təmə:siz.
 Arqam wərgən arqa da:qьm
 Kənil wərgən me:riwanъm,
 Da:q jьqьlьp dərələrdə qaldьm.

Asman jьqьlьp tьjindь qaldьm
 Da: t ьssьm da: txa: sьz ьlym,
 Yzr ьssьm paşsa: sьz ьlym.
 Əzra jьla para tapqanьn joq
 Bu ьlymь ca: ra tapqanьm joq.¹

Məsələ

1. *Dala dal pənd əjləmiş, pəndini pəjwənd əjləmiş, jigirmə dert julduznu dert a: ja vənd əjləmiş.*

Çavab

Dala dannь xatta gьrdym, xatьnь sawadda gьrdym, səni şu ajtqan səzynni Gyrləndə bir atta gьrdym; dert a: jь—attь dert ajaqьndaqь nə: li; jigirmə dert julduzu — dert ajaqьndaqь nə: lli mь: xь.

2. Jer təjinnən a: j jyrər.

(pa: za)

3. Pəs ycəktən qa: r jaqar

(xaras)

4. Jer təjində xatar dərək

(gəşir)

5. Jassa pişikti: n, tursa dyjədi: n.

(Peşəxana)

6. Uzb: n uez: n uza: qac, selləp durqan qallawac, u: çь məni əlimdə, zylyp gssə klin tapar.

(Ba: dьrək)

Be: şək gelir be: gymən,
 Gylawu sən dur bir zaman,
 Da: d əlinnən gyrwək soru.

Be: şək, gylawu, gyrwək — həmməsi qavun atlarьdyr.

Хьjva-Ургənc ləhçəsinin хьдыр eli şevəsidən ьrnək.

Burunqь waxlarda bir jьlan war əkən; bir buwa war əkən; jьlan bilən jaqьь buwa çora volqan; jьlan syjt icədəkən. Jaqьь qьь buwa jaqьь jьlana bir kyjzə syjt apparyp vьrgən. U jьlan buwaqa bir çip gawhar — şamşьraq alyp vьrgən. Buwa bir gynlərdən soң kəsəl voqan; u buwanьn ьir valasь var əkəl; valasь buwaqa ajtqan, mən şu jьlanqa bir gyjzə syjt apparsam vomasma-kən dəgən; unda atasь ajtqan valasьna sən apparma, dəgən, sənapparsaң vomas u jərə, dəgən; sən həli ja: şsan.

Buwanьn valasь dəgənini ətmi:; syjt alyp getə: di; unnan soң jaqьь, vala syjti alyp varady u: soң jьlan o: valaqa bir çip ganharь şəmşь-

¹ Bu mərsijə Хьjva şəhridə 1930 jьlda 1-nci avqustda хьjvalь Ханьм Халпа aqььdan, çьtilgəncə, jəzьldь. Ханьм Халпа бу mərsijəni vasmacьlarqa qarşь kyzə-şь, uruşda əldirilgən əz oqьь ucyn ajtqən. *Oj. A.*

raq wərədi; unnan soñ wala şəmşyraqь aлыр yjynə gələdi; unu soñ wala aytady, mən oña gyndə bir gyjzə syjti arpaгьр wərip jyrincəlli, O: jьla:нь өldirip, həmmə gawhary şəmşyraqьнь aлыр qojaqajьn, dər ojlamaды. U: wala ja: ньна bir qьльс salьр warady, eşiğiniñ əldinə warьр, jьla: n, dər qьсqьrady Jьlan cьqady: un soñ wala jьlanь qьльс bilən urup, qujruqunьñ bir qarьş jerini kəsip cyşyrədi. O: jьlan o: walaqa qarar zьnqьр jərədi; o: walanь ca: qь: dь; o: wala yjynə warьр өlədi.

Buwa kəsəlliginnən jaxşь volady, wuna bir kyjzə syjt aлыр warady; buwa jьla: na warьр qьсqьrady, jьla: n, di: di, Sana mən bir kyjzə syjt ar kəldim, di: di. Unda jьlan qьсqьrady, sən kim-sən, di: di; waja: qь syjt əpkə: lip jyrən buwanmən, di: di; jьla: n qьсqьrady, sən qajtwər, di: di, mənə gərən waxtyñ səniñ walan ja: dьna cyşər, di: di; mən səni gərən waxty mənini qujruqьm ja: dьma cyşər di: di.¹

Хьjва-Ургənc ləhçəsinin Şah-abad — Cьqataj şevəsidan örnək.

Bir kəmpir warəkən, kəmpirni bir oqlь war əkən; ənəsini aлы kələri war əkən.

Bazara arpaгьр sat dəgənəkən; do: qus tənəjə satqan-əkən; huna ja: rьm watman buwdaj alqan əkən; hunnan qalqan tənəjə qьrx aлы geş alqan; hunnan qalqan tənəjə qant alqan. Unnan qajtarьльр gelja: tьrqanda qalqan tənəjə bir adamnan kycyk bilən pişik alqan. Ənəsini ja: ньна warьр, sana bir pişik joldaş əkeldim, özimgə kycykni joldaş əti — geldim, dədi; ja: rьm watman buwdaj saña əkkeldim; əjdə na: n wolmasa dijirmanə war, dədi.

Ənəsi buwdajьn ja: jьр, dijirmannь xawa: ньнь (xawarьнь) aлы keli: n, dər getsə qarqala, jə ketkən Ənəsi gəlip buwdajьn sorasa qarqala jəketti, didi. Oqlьнь urmaqqa waşlady, aлы jil woldь, jigirgən kələrimni, pullarьmнь qarqaa jedirdin, dər əjdən qawur ywərdi. Balasь şu qarqanikində jirəwərdi; qarqa sən indi viznikinnən alcaq wəçini aлы get, dədi. Bir dijirman wərsən. Aлы cьqty. Dijirmannь jolьna tawan wolyр, binnicə waxlar jol jirip ici a: c qaldь; dijirmannь jerdə qojur, dijir mannь ajlantьrь gərdi; ekki tawax palaw pajda qьldь.

Ekki tawax palawnь jep, ənəsini ja: ньна gəldi; ənə, ənə, de qьşqьrdь; jeddi qьşqьrqanda, hə:, dər, səs wərdi. Dijirman əkkeldim saña. Dijirmanьn waşşьqнь jesin, dədi; mən əzym jeddi a: j- ньñ a: cьman. dədi Ənə, a: c wosañ mən dojizi: n; dijirmannь mьsmьlajь rahma.. нь rəhim, dər yjirməkkə waşlavды; jeddi tawax jasap əldində qojды. Jeddi tawax palawnь jep, dojdyqьm, dəsə, dojqaa-

¹ Bu ertək Gyrləndə, хьдыр u хьзыр eli qeşlaqьdan kelgən və şul elgə mən-syş volqan, jigiriuə jaşь Həjitaaj Bawaçan oqlь aqьzdan jazьldь.

Qjazyь Aьm.

11 sentabr
1930 jьl.

nym joq, dadi; jənə ekki tawax palawny jasap əldində qojdy. Dojyr, walam, dijrmanyn jaxşy xasyl əkən dadi, ¹

Bajaqy bir zamanda əwəzmət qorqaq dajən war əkən. Əjinə girgəndə qorqur, xatyn minən eşikə sьqqan əkən, o soq xatyn ica: na girgən, o soq eşikni ilgən; ə:ri dьşanda qalqan. O soq eşiktə mьltьxь minən uxlar qalqan. Bir molla, Əwəz mьrat wa: tьr, Əwəz mьrat wa; tьr hər urqanda bir downь ja: tьr, dər xat jazyr mьltьqьna jaryştyrqaq; şu minən Əwəz mьrat wa: tьr a: d gətərgən. ²

Өзбек — qьrcaq ləhçəsindən ərnäklər

I. Gyrlən şevəsidən ərnäк

Bir war əkən, bir joq əkən, ertəgi zamanda, qadyngi ьjjamda bir waj war əkən. O wajdyň bir xatyn əlgən. O xatynnan bir wala qaqan. O wala bir gynlərdən bir gynlər jetti ja: şьna kirgən. Jetti ja: şьnnan soq atasь waj məktəpkə bergən, kynnən kyn ətir, wələhətkə jetkən. Çoralary, senin atьn joq, dər ьza: bergən. Onnan soq janaqy wala atasьna jьlar kelgən. Ata, ata, həmmə çoralarymny atlarь war, sen bir wajdyň walaşьsan, degən sözlərdi maңa ajtyr ьza: wərdi degən. Şunda j dər, a j qan soq, atasь. jaxşy walam, dər, wazatqa sьqyr, at alyr wərdi. Kynnən kyn ətyr, atьnya a: tьny, Qoturtaj, qojady. Waj onnan soq yjlənədi.

Şu ala salmьxta wala atьny waqyr jyrəwyrədi. O waj xatynny tyşyur kawatqa ketməklə wladь; almadan a: zьqьny, arpadan talxanьny tyjyr, məkkəgə ketədi; ketər əldində walaqa waj ajtady walam, sen enənnən xawar alyr turqajsan, di: di; enəndi saңa tapşyrdьm, seni alla: qa tapşyrdьm, dər; a: q pətijəsin wərip, atasь Məkkəgə ketti.

Şunnan soq wala məktəpkə warьr, jyrəwyrdi. Janaqy Qoturtajdyň bir a: xьyna kişmiş sar, ekinci a: xьyna wal salьr, waqawyrədi; kyndə uc mə: li atь kərədi, şunditip (şondajetip) a'la salmьxta məktəpkə warьr o: xur jyrəwyrdi. Neccəm bir jьllar ətkənnən soq walaьny ja: dьna atasьnyň ajtqan nəsiyəti tyşədi. Atam maңa ajtqan edi, walam hər waxyt enənnən xawar alyr turdər; məktəptə oxur turqanda walaьny kənlinə ke j ke j tyşədi; wala məktəptən sьqyr yjynə warady; atьny sьlar-sь: rap, Qoturtajqa ajtady, atam maңa niccəm-bir nəsiyətlər bergən edi, maңa çuwar wərsəң, mən şu enəmdi kəriş kəlsəməkən.

Jaxşy, dər, Qoturtaj çuwar wərdi. Şunditip wala eşiktən sьqyr, waratьrqanda, toqta tərə-xan, senə mən ataң wərməgən nəsiyət-

¹ Bu ertək şavat (şax—abad) rajonyda, Qalə Jysyfa j qьşlaqьda, Caqata j uruqьda mənsy w Edijar Nurmət oqly aqьydan jazylь.

Qiazь Alьm.

21 sentəbr 1930 jьl.

² Bu ertək şah — abad rajonyda, Qalə Jysyf-waj qьşlaqьda jəşavcsь, 70 jəşar caqata j uruqьdan wolqan Bəgçan-wowa Qurjaz oqly aqьydan eşitilgəncə jazylь.

Qiazь Alьm.

21 sentəbr 1930 jьl.

lärni veri:n, dep at valaqa səjləməkci volady. Bala keninə qajtər, atıñ sözinə qulax saladı. Sen enənni qaşına vararsan, enəñ sana aytar, ajnalajın balam keldimə, dep, dəwərək tışlarındı soqmaq etər; sen onun sözlərinə qulax salmaqajsan; balam, seni kelədi dep cərək jawup qojqan edim, dep bir cərəkti ja:nında qojar; şunnan bir cərək qalıbtı, dep.

O cərəkti sen jeməğajsən; bir talqır pışyq kelər ja:nına, mır-mır, etip dəwərək tışındı ajlanar; Şuna əldinə cıqarqan cərəkti sındırtı, pışyqqawer, pışyqtıñ ne wolçaqıñ şunda bilərsən. O: cərəktin icinə zəhər i:ləngən. O:nu senin enəñ yjratkən mestan kəmpir degən bir kəmpir; enəñ seni öltürməkci wop jyrədi, wə şu aytqan nesifətlərimdi qulaqında saqlaqajsan, dep at valaqa a:q pətijəsin verədi. Bala atıñ gəpinə qulax saladı-daqın enəsinin qa:şına ketədi. Əssələmallıkm enə, aman-esən oturupsızma, dep, enəsinin ja:nında oturadı. Ajnalajın-yjryləjin, dep, enəsi dəwərək tışların soqmaq etədi. wujbi: balam, sen kelədi dep nan jırqan edim. Şunnan bir cərək qalqan əkən. Şu cərəkti men saq qojqan edim, dep, balanıñ əldində qojady. Bala sındırtı jeməkci volady; şul waxıtta dəwərək tışın ajlanı, bir talqır pışyq ja:nına kelədi. wajaqı Qoturtajdıñ sə:zi ja:dıqa tışədi; jeməstən dərrəw pışyqqa taşlı:dı; pışyq, mır mır, etip, ajlanı-ajlanı, ölyp qaladı. Bala. al enə kettim, dep cıqır ketədi. Qotur-tajqa wərtı-turup, senin ajqanıñ keldi, di:di; sılap. sə:rap, məktəpkə ketəwyrədi; məktəptə oqup jyrəwyrədi. Jenədə niccə waxıtlar ötkənnən son, balanıñ ja:dıqa enəsi tışədi; enəsinin qa:şına wartaqı volady. Endi enəsi məstan kəmpirgə ajtady, wu wala wıruñ wəla:dan qutulup ketti, endi wıruñ bir carasın kəryñ, dedi. Məstan kəmpir ona məsləhət verədi, endi munnan qutulqan wolsa, qutulmastañ carasın kəryp wəramən; ta:mıñnıñ ədəlini qırq etip qazdı, onun ıstyny kəryk etip, wəstı; qa:pın arqasında qırq qaraqı qoj, şu wala kelgən waxıtında kərykkə tışyp qalar; Şunda tutup öltirəmiz, di:di.

Onnan soñ wala atın sılap, sə:rap, atına ajtady—:

Men enənnin qa:şına wərtı keləmən, di:di. At ajtady, sen enənnin qa:şına wartaqajsan, wartaqan waxıtında wosaxanıñ ıstında wajaqındı qojup, tərgə özindi ajtqajsan, assala:m-məli:kım enə, aman oturupsızlarmı, dep, jygyrup-cıqır, ketkəjsən; əgərdə sen şundaj etməsən wəlmədi; enəñ seni öltürməkci wəwup, məstan kəmpir bilən jyrədi; enəñ eşiginin atın qazdırtı, ıstyni kəryk etip qojurtı; eşiginin arqasında qırq qaraqı-am wərtı, olar senin cıqqanındı bilwəm qamas; wərtı şu aytqan sözlərimdi qulaqında tutqajsan, dep, aq pətijəsin wərtı, jywərdi. Bala şundətip enəsinin qa:şına ketədi; qa:şına wərtı, assala:m məli:kım enə, aman oturupsızlarmı, dep, jygyrup tərgə etədi; ajnalajın balam keldimə, dep, enəsi ajlanı, yjrylip qalawyrədi; wala jygyrup, cıqır ketədi. Eşik arqasında qırq qaraqı am wilməj qaladı. Onnan son xatın kəmpirgə ajtady, wu wala şundaj essəg-əm ölmədi, endi wıruñ carasın kəryñ. Məstan kəmpir məsləhət verədi. Mollama

molla, i: şamma i: Şan, jer jyzında bolqan *azaýmhanlarqa*, vutynini, zýjapat verip *caqyr*:q; hær birinæ bir lægæn qýzyl týlla ver; vutyn tæwyplærgæ *ajtylsyn*; sen kæsæl bol, Qoturtajnъ sojup versæ *jaxş* voladъ, dep *ajssyn* tæwyplær. Baj kelær, Qoturtajnъ sojup bermækci volar. Baj kegændæ sen tördæn ædængæ awnaqajsan, ædændæn törgæ awnaqajsan, a:o, wa:x, dep. *Jaxş*, kæmpirniç sezini tutadъ. Baj kija:tyr, kija:tyr, degæn *xawar* tyşædi. Baj yjinæ kelædi. Bala qajtyr tajdyç ældinæ *varadъ*. Taj *balaqa* ajtadъ —: enæç bosa jer jyzında bolqan *azaýmhanlarqa* ajtadъ; Qoturtajdy sojup versæ, *jaxş* voladъ *xatyn*nyç, dep, *atana* tæwyplær ajtadъ. Sen *mollaqa* *vararsan*, meni sojmaqa *alyr* *varar*; meni jýqqan waxynda bir kişnærmæn ekinci *ajaqymdy* *vajlaqan* waxynda je:næ bir kişnærmæn; *tamaqyma* rýsaç *salqanda* bir kişnærmæn; şunda *ha:zyr* voqajsan, *atana* ajtqajsan, *ata* men bu *tajdy* şunca jýllardan berli *vaqyr*, — *jaqyr*, bir *armanym-altyn* ijær, komyş çywæn *salыр*, bir *ajnalыр* keli:n, dep *ajtqajsan*; vizær bir şæ:rgæ *varыр* tyşærmiz; tyşkænnæn son men elærmæn; төрт *ajaqymny* төрт *jaqqa* zýçqytqajsan, terimdi tæşær ystynda oturqajsan, kælæmdi qýblaqa qarатыр, qojqajsan. Төрт tæртæn төрт nærsæ kelær, терим bir şæ:r „şæhær“ volar, bir *jaqymnan* *aj* *vatar*, bir *jaqymnan* kyn cýqar; qýbladyn jolbars kelær, *arqadan* donquz kelær; kyn cýqardan şaqal kelær, kyn *vatardan* vø:ri kelær, төрти si-æm çä:nyça dærman volar; hær *qajş* öziniç tygynnæn berær, bir suwdyç vojьna *vararsan*, onda *suymyр* quş degænniç *valasyn* hær jьb æzdærxa jilturqan edi; şunu *varыр* turup, sen eltirærsæn; şu waxynda enæsi kelær, *adam* ulu, *adamzaty*nyç i:si kelædi, dep, *vaqalarynnan* sorar; şu waxynda *vaqalary* seni tilær *alar*. O:-am saça *jaxşylyq* etar.

Şu ajtqanlarymnyç kömegi minæn bir ханның qýzynyç *alarsan*, dedi.

Bala Qoturtajdyç ajtqanlarynyç etip, *myra:dy* maqsadlaryna jetti ¹

Бармақ атлары

1. Baş varmaq
2. Badam varmaq
3. Orta tæræk
4. Çyldyr çymæk
5. Kickinæ bөwæk ²

Өзбек — qýrsaç læhçæsiniç манқыт şevæsi dæn *ernæk*.

Bir *var* ækæn, bir çoq ækæn, bir *valьqсы* *vuwa* *var* ækæn. O *valьqсы* *vuwa* qýšta *darjaqa* *Ogyz* *arwa* minæn *val'cq* tutmaqa

¹ Bu ertæk Gyrlæn şæhridæ, Kylal mæscid qawmyda jaşavcъ Mærjæm Şаныjaz qýzъ aqzьdan eşıtilgæncæ jazьldъ. Mærjæm ortaқ 19 jaşda volьb, æsli Gyrlænli özbekniç ujqur uruqьqa mænsyvdir.

13 Sentabr 1930 j. *Ojazi Aьm*.

² Bөw çыга-мырза joqmъ. Bu varmaq атлары оьнда ajtyladъ.

Oj. A. Gyrlæn 13/IX 30 j.

varqan edi; qajtır kijatırqanda çolda ölyp jatqan bir contuq şaqalın kördi. O şaqaldı valıqсы buwa ketärip arbaqa saldı, arbaqa salıpturup, şaqalqa bir eki märtävə qaradı; şundajam şaqal ölgändəj volıp, çatqan edi; buwa soñ oña qaramadı. Şaqal közini acыр turup, ekidən, yştən valıqnı çergə taşamaqa qaradı; vytyп valıqnı çergə taşap boldı; şunı am buwa bilgäni çoq. Contuq şaqal hämäsın çь:nар toqajqa arardı. Balıqсы buwa arbanı çygy çoq voqannan kejin, Ögyzygə sen qattı çyrdin, dev, qoşamat ajttı. Contuq şaqal hämmə şaqallarnı çь:nadı. Şaqallar kelip, contuq çora seniң halıñ qalaj, dedi.

Meniң halım çaxşы, dedi, men valıq tutup, çyryp pen, dedi. Balıqynnan vizgəjəm ver, dedi; çoq, vermi: mən çora, dedi; valıq çeginiz kesə darjaqa varında qujrıqynıznı yky:gə vasыр oturun, qacan qujrıqynıznı çumurdassa tur gəlip valıqnı avzın minən tutup alıp, majdanı сыqarın. O: şaqallardıñ qujrıqu muzda tonlap qaldı. Olarnıң ça:nıqa bir corannıñ i:ti kelip qorquzdy; i:ttən qacaman dep mıздan qujrıqu alımmaj yzylip qaldı; bularnıң hä:məsi-əm contuq vor qaldı; valıqсы buwa valıqtan häm şaqaldan ajrıyp, sərsan volup ketti¹

III. Əzvek — qырсаq ləhçəsinin uşsun şevəsidən -örnək.

Burun bizindəj ini aqajın var əkən. Birəwi, inisi Qonıratı pa:şa əkən; birisi Puxarda pa:şa əkən. Qonıratıq inisi Puxarda pa:şa inisini körməgə xavas etkən. Onnan soñ jañaqı, atların semezini tav et, arıqnə semirt, Puxarda patşa əkəmizni ystinə varamız köryp keməgə. Bunnan bir gyny сыqар ketəbergən; bir az jer jürgənnən soñ bir jzygy ja:dınnan сыqар qağan. Senlər ketəwirin, men senlərdin izinizdən jzygyмы alıp, jetəmən, dedi. Şunnan qajtır jzykkə varsa bir syjglykly hatın var edi pa:şanın, jañaqı hatın bir həvəşi: qulu bilən jatqan. Pa:şa onu köryp, ekəwıny dərəw ɵltyrgən; qajtarıyp hajdaqan; kelip, vajaqı adamların qoşulıp, Puxarda varqan birgə; əkəsi bilən saw Salamat köryşyp; əkəsi ajtqan, ne:mə xunıksən. Men hatınmı ɵltyrup keldim, dep ajtqan eməs; jolın, cañın ызсыннан meniң xunıkygım, degən. Onnan soñ əkəsi көр tərəijələr etip, şunda ham сыра ja:dınnan сыqqan eməs. Əkəsinikində tərəijə bilən bir a:j volqan, Saw, salamat bir ajdan soñ çuwav alıp qajtqan, əz jurtuna hənə keigən; Şunda häm şu buruñı ɵltyrgən hatın ja:dınnan сыqqan eməs. Jañaldan hənə birin alıp, heç wax buruñuda j volqan eməs.

Əşitkənlər gylıstan, sap boldu bu dastan.²

¹ Bu ertək xarazmnın Mañqıt şähridə tuquılı ösgən, 15 jaşar Qadir Xajtan oqlı aqzıdan eşitilgəncə jazıldı. *Qazı Alım*. 16/IX 1930 j. Mañqıt.

² Bu ertək xarazm ökrigidə, Jəni yrgənc rajonında, joqarı dərman qıslaq şurasında, Uşsun qıslaqında jaşavсы, uşsun uruqıdan volqan Mətjəz Savır oqlı aqzıdan eşitilgəncə jazıldı.

Qazı Alım. Uşsun 25 sentabr 1930 j. 1

IV. Өзбек — қырсақ ләһчәсиниң ујқур ғевәсидән , өрнәк

Qadymqъ zamanda eki molla mecittñ aldında oturqan; mь-nawqa oxsaqan bir mǝrgǝn kija: tьr ekǝn; şunьn qartalьnda qa: zь var ǝkǝn; ana janaqъ eki molla şu mǝrgǝndiñ qa: zьnь jер vomasma-kǝn di: di. Mǝrgǝndi saqьrdь, mǝrgǝn keldi; qa: zьnь mǝrgǝnnǝn soradь; jaxşь alaqaј, birgǝ ji: miz, dedi, qa: zьnь verdi. E: ki molla pişirǝwirdi jemǝkǝ; pişti; e: ki molla uxlь: mьz endi, kym jaxşь tьş kǝrsǝ jegǝјi, dedi; ana endi ycisi-ǝm uxlar qaldь. Mǝrgǝn uxlamaј pişkǝn nǝrsǝni qaşur-qubur jер qojdь; ana endi eki molla turdь, sen ne: kǝrdyn, depti birinǝ biri; biri, men as-maņa uca varajǝtьrman, dedi; birinǝn soradь, sen ne: kǝrdyn, dep. Men tenizǝ ketip vaja: tьrman, dedi; ana endi mǝrgǝndǝn sora: dь, sen ne: kǝrdyn, dep. Mǝrgǝn ajtadь e: ki mollaqa, sen ucup kettñ, sen tenizǝ kettñ, e: ki ortada qa: z zaja volar, dep, men jер qoja qojdьm.¹

Bir çurtta uјqur on saј, toquz [sajda, e: ki tawdьn arasьnda miñ jьl oturqan; tǝrǝsiz, xansьz xazьrqaјdaj oturqan; xanь, tǝrǝll bor miñ jьl oturqan. Onnan soñ jenǝ taqьn vuzulьşьp ketkǝn.²

V. Xarazm qьrсақларь tilidǝn bir ǝrnǝk.

Bir var ǝkǝn, bir çoq ǝkǝn; bir Kǝcǝrwaj minǝn bir Kǝcmǝswaj var ǝkǝn. Kǝcǝrwaj kǝcypти bir jaqa, Kǝcmǝs qalawiripti. Kǝcmǝs sen kǝccǝñ mendǝ kǝcǝqa: jьn depti. Birisinnǝn, kǝcyp ketkǝn ça: jьnda, bir ulaqъ qartь; birisinǝn bir qozь qartь. Unu soñ ikkisi-ǝm a: c voluptь; jipni tanlar uzuptu, ǝlyp qartь; masьqьnь bǝri çepti.

Kǝcǝrwajdьn valasь janaqъ çurtuna qajtьp kelǝdi; Kǝcmǝswajdьn uluna ulaqman bizdin qozь qajda, di: di; unь sǝñ ul ajtadь, bǝri çep ketti, di: di; un soñ kǝcǝrwaj ajtadь, munu bǝrl çep ketkǝn çoq, di: di; munu sen satьp jepsǝn, di: di: Jo: q, di: di, men satqa: m (satqanьm) joq, di: di. Sen jalqan sejlǝpsǝn, satqan — sen, di: di; şu jerdǝ voladь uruş. A: xьrda kǝcmǝswaj Kǝcǝrwajdьn valasьnь jьqadь. Jьqьp, endi turqussam meni ǝltyrǝdi, dep, jaş çigitt ǝltyrdь; ǝltyrup, arqъ owasьna xawar jetǝdi, owull bilǝdi. Kǝcmǝswajdьn ullarь (vaqalarь) Kǝcǝrwajdьn ulu ata-mьzdь ǝltyrdi, dep, Kǝcǝrwajdь hǝm ǝltyrdi. Şundan soñ Kǝcǝrwajdьn tuxumь minǝn Kǝcmǝswajdьn tuxumь uruşup, qьrьldь.

¹ Bu ertǝk yrgǝnc rajonьda, Dǝrmǝn qьşlaq şu vrasьda juqarь Uјqur qьşlaqьda jaşavьsь, uјqur uruqьdan bolqan 56 jaşar Qurbavaj Xaçь Nьjaz oqьl aqьzdan, 25 sentьbr 1930 jida, ǝsitilgǝncǝ, jazьldь.

Qjazь Alim

² Bu „tarixь“, gьvajǝt Jǝni yrgǝnc rajonьda, juqarь Dǝrmǝn qьşlaqьda jaşavьsь 48 jaşdaqь savadsьz bir dьjqan aqьzdan, ǝsitilgǝncǝ jazьldь. Bunь ajtqan Mǝñli ǝvǝz volьsь, ǝzbekniñ uјqur uruqьqa jatadь.

Qjazь Alim. Dǝrmǝn. 25/IX 30 jьl.

Kөcərvajdan bir ul qaldı; birisinnən, janaqı Kөcмəsvajdan qız qaldı. Unu soң vular jaraşır quda boldı, mıradı maqsadıна jetti.¹

VI. Farqana vadьььdaqь qьpсаqlaır tılıdən ɵrnək

1. atasь qonuz atalmaqan, valasь donuz atat.
2. ata kɵrgən oq çonət, enə kɵrgən ton pьcat.
3. çaxşь menən bir çyrsən, çetesin mьratqa; çəmən bilən bir çyrsən qalasьn ujatqa.
4. qazannьң qarasь çuqat, çəmənniң çələsi çuqat.

Б.Г.

Aq zuwa dep aq qojsom
Jərəşiptir əzyңə
Qaşn menən kəzyngə
Zuwa-qan dep ыrdasam
Uqaweken Zuwa-qan;
Əstə wasьr, vuralьp
Sьqameken Zuwa-qan.
Zuwa-qan gyrys,
Biz kyimek
Zuwa-qan menen bir çymek.
Zuwa-qan buwdaj, biz arpa
Zuwa-qan eşan biz qalpa
Zuwa-qan bilwejt, biz qara.
Çelwegej kljgen nəptiniz;
Çez ыraqajdaj əptiniz;
Əpturgəngə kəmbөгən
Qurusun bizdin nəpsimiz.
Çorqьlojsьn voz attaj
Kəjkələjsin sьmartaj
Kəzyndy qьsьr syjləjsin
Kərwedim sendej qьmartь-aj
Jaxşь atanьn valasь
Sizdej volwajt zuwa-qan.
Çaqьn çep çanşanqan
Bizdej volwajt zuwa-qan.
Jaqutu warь mоjnunnun
Çatalwajmьn damьqьr.
Çalьnь warь qojnunnun
Kəliş warь putunnun
Basqan sajn gylwyгөр.

¹ Bu ertək xarazm əkrygidə, ыrgənc rəjonьda, Qьpсаq qьşlaq şuvrasьda, Atьjazvaj qavmьda jaşavсь Nurmat Əvdulla oqlь əqьzdan, əşitilgəncə, jazьldь; bu kişi qьpсаq uruqьqa mənsьvdir.

Kəşnişi wargъ çытһпын
 Bir qarasam aј wolup
 Bir qarasam kyn wolup
 Dəlinə cəciң çəjwolup.
 Cit kəjnegin maј wolup
 Arqanda bozaj zar wolup
 Jyrəgym kəwəp, bowrum coq
 Kyjdyw bir desem tytyn joq
 İšembesen Zuwa-qan
 İcimdl çarъp qaracъ
 Çygərydəј pytyn joq;
 Syrkerym bar dərman joq;
 Bir təşəkkə waş qojup
 Syjleşyp cassam arman joq.
 Əncijən suvь aşqannan
 Kəpyrykten taşqannan
 Saluwerdim uluwqa
 Ələsə qıstar woluprьn,
 Zuwa-qan sizdej suluwqa.
 Eşiginde arcaң var.
 Qorqanьnda dərcəң var;
 Jygyrup cьqqьn dərcənə
 Bir adamdь kyjgyzwej
 Bəwəwə jyrgyn wərcəge
 Sahar menen səjrəgen
 Şaqqa bir tillin qajraçan
 Bulbul-am ten menəm ten,
 Muңajтьң Zuwa munca sen;
 Ertə wir menen səjrəgen
 Kyky həm ten men-əm ten
 Kyjgyzdyң Zuwa munca sen.
 Zuwa bir çanпьң çegeni
 Əncijənnin buwdajь.
 Zuwa-qan waşьm degende
 Atь tonum xuda: jь
 Towrьльş jerdə bir vulaq
 Toғь attь minip suqardьm
 Toxtanalwaj şu ьrdь
 Aq Zuwa dep cьqardьm
 Qajrьльş jerdə bir vulaq
 Qara attь minip suqardьm.
 Qaxşaqannan şul ьrdь
 Zuwa-qan dep cьqardьm.
 Qalam bir desəm sьjadaj
 Qaştu: da sizdej kərwedim.
 Məhtəpkə bergen baldardaj
 E: ki qolь bowrьnda
 Baştu: da sizdej kərwedim.

Buwdaj septim sañytaş
 Adьььqа Zuwa-qan,
 Sen jetpejsin vozojььп
 Qadьььqа Zuwa-qan.
 Eşiginnen men өsem
 Başwaqqanьп kyjgyzdi
 El icindә otursam
 Qaş qaqqanьп kyjgyzdi
 Tow ojnoqon qolunnan
 Tostum seniң çoluңnan
 Әlcә ojnoqon qolonnan
 Hәр dә: jim tostum çoluңnan.
 Qaptaldaqь tylykdej
 Qьlandajsьп Zuwa-qan.
 Qalq icindә özüm dep
 Bulandajsьп Zuwa-qan.
 Kyngejdәgi tylykdej
 Qьlandajsьп Zuwa-qan.
 Kyllән çurtta özüm dep
 Bulandajsьп Zuwa-qan
 Egizden ucqan ilwersin
 Elimde birөw bilwesin
 Elimde birөw bilsejәm
 Ermeglәр qььw jyrwesin
 Qaptaldan ucqan ilwersin
 Qalqьmda birөw bilwesin
 Qalqьmda birөw bilsejәm
 Qaralar qььw jyrwesin.
 Әwli bir duwol sartta var.
 Aşьqlьqtьп nusxasь
 Zuwa-qan sizdej мәrttә war
 Çantajьp сьqqan tal edim,
 Çaңa өspyrin bal edim.
 Enkejip сьqqan tal edim
 Endi өspyrin bal edim
 Qoj icinde qozьңman
 İşnerse bilmes vozunman
 Aşьqlьqtan ah ajssam
 Hәр qajsьdan daq ajssam
 Tuwra bir şaqtа tynөгөң.
 Turumtaj tujqun quş eken „quşь eken“.
 Tynde ojnar kyndyz әjrilgәп
 Aşьqlьq myşkyl işweken „işw eken“.
 Aşьqlьqtan ah ajssam
 A.: , dejweken Zuwa-qan
 Alawuqа сьdawaј
 Pa.: , dejweken Zuwa-qan.
 Aşьqlьq özy iş emes

Adamdy joldan сықарған;
 Әзәли әјәл кіш емес,
 Қызықлық озы іш емес,
 Кішині joldan сықарған
 Қыс „қыз“ келін озы кіш емес ¹.

VII. Farqana vadъsъdaqъ qara-qalpaqlar tilidән әrnәk.

Bir kәmpir war әkән; kәmpirni bittә ulu war әkән. Ulu endi nec wәlәni bilmәs әkән. Oqa bir kyn mьn som pul берdi, sen bazarqa watьp, sawda qьp kegin, dip. Bazarqa сыqsa ballar bir kucyk balanь suwqa pişip, urup jurgән ekән. Kucygunni, didi, satqьn, didi, meңә; necә pulqa satasan, dedi. Mьu som, dedi. Mәnә mьn som, dep, kucykti aldь; aьp yjgә wardь. Yjgә aьp warьw edi, hә çer çutkyr, dip qarqadь, şunu alasammi, didi, ertәsigә jәnә mьn som pul берdi. Bazarqa şundaj сыqьp wardь; bal-lar bir mьşьqtь balasьnь suwqa pişijatqan әkән, hәligini satasa-mь, didi. Hә sataman, didi; nec pul sata'san, didi. Hә, mьn som-qa sataman, didi. Mәnә mьn som, dip, mьn somqa aldь hәligi mьşьqtь; aьp yjgә awardь. Çer çutkyr, şunu әpkeldinmә, dip enәsi taqь qarqadь. Ertәsigә jәnә mьn som; берdi bazar qьp kegin, dip. Bazarqa warudь bir adam, bittә qutu kәtәriw jurgән ekән. Qutu neci pul, dedi. Mьn som, dedi.

Mәnә mьn som, dep qutunu aldь; qutunu aьp yjgә keldi. Yjgә kelip turup dalaqa әрсьqtь; qutunu әрсьqьp aştь; unnan kәj unьn icidән bir çьlan сыхть; ta: wojnudan ajaqьyqa sawur oralaşьp qaldь. E, çьlan, jaxşьlyqqa jaxşьlyq kemәjdimә, dedi. Senә, didi, zәhәr salьp өltyrәmән, didi.

He, men nimә qьsam qutulaman, dedi. Menin, didi, atamdy şәhәrigә aьp barsәn qutulasan. dedi. Atannь şә:ri qajaqta didi; Çьlan atasьnь şә:rini ajttь. Çьlan ajttь, eki çerdә eki kәttә çьlanqa ucrajsan, dedi, meni kәrsәssән çol wәrәdi, dedi. Aьp wardь, unnan kәj oşa jaqqa ketәwyrdi, ketәwyrdi; hәligi kәttә kәttә çьlanqa wardь. Po : c, po : c, dip hәligi çьlandь kәrsәtti. Çьlan u jaqqa wьjaqqa wolup, çol берdi. Jәnә bir jergә wardь; atasьnь şә:rigә jetti; çьlan balaqa ajttь, ki: „tilә tilәginni“ degәndә tili-nizni tәgidәgi çyzygunьzdi tilәdim degin, dedi.

Çьlan balasьnь көгүp, çidә: waxtь caq wop qaldь; unnan kejin balaqa tilә tilәginni, dedi. Tilinizdi tәgidәgi çyzygunьzdi tilәdim, dedi. Berdi. Inә keji çyzygini aьp, qajttь a-qasьyqa; hәligi kәttә çьlanqa qajtьp çetip keldi; jәnә po : c, po : c, dep edi, çol берdi. Yjgә enәsini aldьyqa çetip keldi; enәsini alduqa kelip, çyrәberdi².

¹ Bu, ьr' Farqana vadъsъda, Vorosilov rajonьda, Ögьz tepә qьşlaqьda jaşav-cь, 23 jaşь, Pәrpi Mymin oqьp degән bir qьpcaq jigitinin aqьzdan еşitilgәncә jazьldь. Bu jigит-batraq va komsomol a'zasy. *Ögьz Aьtm. Әn çәn 2/VII 32 j.*

² Bu ertәk Nәmәngән rajonьda, Şor qьşlaq çamaasьda Gyldyrәvyk qьşla-qьda jaşavcь, maңqьt qaraqalpaq uruqьyqa mәnsyb Rәjim berdi Ajdar oqьp aqьz-dan еşitilgәncә jazьldь. Rәjimberdi komsomol a'zasi wolvь, jaşı 24-dә. Nәmәngән. *Ögьz Aьtm. 13/VII 32 j.*

VIII. Ahangəran suvь vojьda jaşavcsь əzveklər quramalar tilidən ərək.

1. Ajuw arpaqym der, kirpi jumşaqym der.
2. Jaxşь qoşuna çalyñqanca, çaman yjundy aqtar.
3. Çaman qarındaşьda çalyñqanca, qara qazanьda çaly.
4. Otnь kəwləsən əcədi, qoşunnu kəwləsən kəcədi.
5. Kəp awuz bir bolsa, bir awuz joq volur.
6. Hər çajdin toqajьnь əz tazьsь awlajьdь.

Çumваq.

Qыz: Qolumda on çyzygym al sьqarmaj
Mal çjdi ottuz vory qan sьqarmaj.
Ceşyvyn şu çumvaqtyn ceşip versən,
Tijəmən sen çigitkə mal sьqarmaj

Çigit: Qыrqaqь qыz, ajtadь tojda ələn sьrqaqь qыz.
Desən-də on çyzygyn, sen qojmajsan;
Degənin on çyzygyn ьmaqьnьz.
Uckinə qыz, ajtadь tojda ələn kickinə qыz,
Dijsən-də ottuz vory sen qojmajsan
Degəniç ottuz vory tişkinəniç¹.

X. Bulunqur rajonьdaqь əzveknin Mijtən uruqь tilidən ərək.

Çumваqlar.

1. Çumvaqym qutuldь, çolqa varьp tutьldь. (çavavь: qujun).
2. Ojaqь taw, vo jaqь taw, ortasь qьrqaqьzь çaw (çavavь tandьr)
3. Çynligə çynsiz kiripti. (Postun və adam).
4. Aq otaw, awzь pitəw (Məjək ja'nı tuxum).
5. Bir parca pətir, alamqa tatьr (aj)
6. Kesəw, kesəwdin vaşь veşəw. (Beş pənçə).
7. Basqan izi varmaqtaј, vaqьrqaqьnь tajlaqtaj. (mьltьr)
8. Çer astьda majьlь qajьş (çьlan).
9. Çer astьda majьlь quwurməc (qumursqa)
10. Teptim terəkkə sьqtym, undan-aw vijikkə sьqtym. (Vzəni, at, egər).
11. Qaravaј əkəm çьqьldь, aqa-ini çьjьldь. (Tovaq-qaşьr).
12. Awzь var, kəti çoq; terisi var, çyni çoq (kənə II kənə).
13. Alaman əkəm asьr çatьr,
Palwan əkəm vaşьr çatьr (tijirmən)
14. Çarqa çntaq asьldь (sьrqa)
15. Puqardan (Buxaradan) kegən lək, eki kəzi kək (gəvələk).

¹ Bu ərək 1922 jьda sentabr ajьda. Taşkent əkrygide Ahangəran rajonida Qoşnad qьsəlaqьda jaşavcsь Qurama əzvekləridən Həkim qul əndihəlli aqzidan eşitilgəncə jazьldь.

Qıazь Alьm.

16. Pıçəginə mintək, meni çəgən tentək (pi:t)
17. Oturqan çerim oj-cuqur

Çurgən çerim vaj cuqur
Oñ qolımda taq qajcǝ
Cǝr qolımda çur qajcǝ

Awzǝ sasǝ qart buwra
Bawrǝ sytli sarǝ ingən
Aqyl tola aq eşək
Tamqa tajaq syjədim.

Çававь: Oturqan çerim oj — cuqur
Ol egerim bolmajmǝ
Çurgən çerim vaj cuqur
Ol yzənim bolmajmǝ
Oñ qolımda taq qajcǝ
Ol qatcǝnǝz bolmajmǝ
Cǝr qolımda çur qajcǝ
Ol çurgənim bolmajmǝ
Awzǝ sasǝ qart buwra
Ol ataǝz bolmajmǝ
Bawrǝ sytli sarǝ ingən
Ol enənim bolmajmǝ
Aqyl tola aq eşək
Ol tişiniz bolmajmǝ
Tamqa tajaq syjədim

Ol sacvawıñ bolmajmǝ dep tawur kəl rəşanıñ qǝzǝnǝ alyp-
ketti.

18. Uqalasam qovadǝ, teşigini tavadǝ (i:nə və tigiş)
19. Çardan cǝqtǝ Çalanǝr, beligə qylcǝ vajlanǝr. (Çyvəri)
20. Sarǝ at minip suw kectim, elteridan ton pictim, qǝ:qǝmǝ
maqan tijmədi (Moncuq).
21. Dunjada tørt nərsə çoq: kətrənim çeni çoq. havuzdın qaq-
maqǝ çoq, asmanın ystıny çoq, çerdin kindigil çoq.
22. Cǝn, cǝn quşum, cǝn quşum;
Cǝn, tǝvəgə cǝqtǝ quşum;
Tanavǝn tarttı quşum;
Qanatǝn çazdı quşum;

(Məltəginin Cəvəri)

23. Miñ qojumdı bir quduqtan suvardım (1) qoj-uvuq, 2) qu-
duq-Canaraq).

24. Canaraqta canqıldıq;
Kerəgədə keñkildək;
Bosaqada boñqıldıq. (1. qol-vaqan, 2. elək, 3-i:t).

25. Teptim teşik (yüzəni), mindim veşik (at), aldyñ açyrgaq (çy-gən), ketim qamış (qujruq).

26. Taqran çerdə taz ojnar (kөрkәri)

27. Özi semiz maşy çoq, terisi qalyñ çyny çoq. (tarvuz) ¹

Tyrk varlas ləhçəsindən örnəklər.

I. Farqana - Marqylan şevəsindən örnək.

Toquş ravrgkka mən ottuzynsç jyns vrgnsç avqust ajsda ky-tuvdyñ. Vrgnsç kyrgşymzda toquş völimigə qojşkən.

Kyrgş völavörgymzdə toqq :zynsç kəmplettə, məstərnə qolyda vrg dana maşi :na aldyñ. Bir sa'a :t ыsləgəndən kyjn jənə uş da-ma aldyñ; həlygь-mən tər dana volady. Ettənybgə „ettənyk kunda“; ыsga vargən vaxtynda, jənə tər dana aldyñ; səkkyz dana maşi :na mьnən altь ajgə qadar ыslədyñ; altь ajdan kyjn өnəkytə maşi :na ыslədyñ. Munda həm altь ajgə davr ыslədyñ; mundan ke-gyn vrg kəmpletkə ətrərcыk (uzuqynь өtkəzədyqan) voldyñ; munda-jam veş ajca ыslədyñ. Kejn, ыnnəj kegyñ usunyk-padmastyr-lykkə aldy. Veş aj unda ыslədyk; ыnnan kejn qygən ыslərgymdən prova alьr, ыnnan kegyñ zapañajgə aldy, qajsi :ki :padmastyr joq vosa onnyda ыsləş usun; ыnnan kegyñ hazыrgь davrda prusto; voljət-kən ontortynsç kəmplettə tapşyrgşkən, şunu jolgə qojmaqdaman; şul

Zavuttan сыradь taj paxta, ravrgkka varady, maşi :nagə tuşə-dь jьgyruv völymьda. Maşi :nadan сыqьr pyltə volady; pyltədən otup vrgnsç maşi :nada joqanraq ьr volady; ыkkynsç maşi :nada undan ыngьskəraq ьr volady; usunсь maşi :naga otup kələvə ьr volady; Tөrtynсь maşi :nagə otup toquv völymьgə tajjar volady; toquv völymьdən taşqary təndə volady, undan kegyñ təvər volady ²

II. Marqylan kolxozçylary tilidən örnək.

Vыz qьş adaq volьr, ertə vahar vögənda vrgnsçdən jellərgə „jerlərgə“ jaxar verəmyz; ыnnən kyjn jellər jetylgəndən kyjn hөkkyzlərgymzdy tələgə arсьqьr savtamьz. Savutьr vrgnsçdən paxtagə urunamьz. Paxtanь ekьr vögəndən kyjn çuvərg ekəmyz; undan arssək qavun ekəmyz; qavundy ekьr vögəndən kyjn pax-tamьz сарьq volady. Paxtanь şu vojьsa ыkkь qatar сарамьz; ы-nnən kegyñ həlygь çuvərgymzdy сарамьz. Çuvərgynь савur vögə-nən kyjn qavunymzdy сарамьz. Endь paxtamьznь usunсь са-

¹ Bu çuməaqlarnı 1923 jьlda 28 — 29 iynьdə savьq Samarqand ökrьgьdə. Ty-jə-tartar (Xazыrgь Bulunqur) rajonьda, Mijtən qьşlaqьda, mijtən uruqьqan mən-syv balalar aqьzdan jazqan-edim;

Savьq Samarqan, Zər-əisan, Qaşqa-dərjə, Surxan-dərjə ökrьgləriddə jaşavci qыrg, çyz, qьtaj, min, najman, saraj, qьşlyq, qataqan, qonqьrat, qanly, qutсь, burqut uruqlarь həm Təçikistanda (kөk-taş, çыb көl, Qabadijan, Saraj-kəmərg, Qorqan tərə, Kələv rajonlarьda jaşavсь laqaj), dorman, qьjat, qataqanlar usьu mijtən şevəsiddə sözləşədilərg. Şunynь usun, qolyñьzda material voloqan halda, ularnynь aqьzdan jazьloqan örnəklərnı bu əsərgə kirgizmədim.

² Bu gyruñ 1932 jьlda 14 iynьdə Farqana şəhriddə, toquv fabrikasyda işlavci Rajemçan „Rəhimçan“ Umərov degən işci aqьzdan jazьldь.

Ojazi Alim
Ojazi Alim

рѣѣгә өтәмъз; и саркәндән кегън, вѣр дана, ыккь дана кәрәг әгәндә суқарамъз. Суқарър јетѣлгәндән кѣјн сув сарѣқ қыльр тамамлѣјмъз: ендѣ ҫувәрәгә өтәмъз, ҫувәрәнь тәјѣгә турпақ тар-тыр суқарамъз; қавун воста вѣр сарѣқ мәнән тамам вољр, рѣѣдѣ.

Възъ рaxта екѣшьмъз: ыккь мәттә һәјдәр рaxта нурыдан сә-сәмъз; јәнә вѣр һәјдәр сьгътѣ екәмъз. Сьқър и с қулақ төр қу-лақ вогәндә сарѣққа сүсәмъз. Въздә ҫөјәг вомәјдѣ; бутун екѣ-шьмъз јарра қыльр екәмъз; вә: зь вѣр ҫајларда тьһмә қыльв екә-мъз; һазьр маҫи:нәләшкәннән кѣјн, маҫи:нә мәнән екәмъз; ву маҫи:нәнъ серһ „серк“ дьр әјтәмъз. Рaxта вьттә ыккьтә кәрәг әгән-дә вѣр суқарамъз: ыннән кѣјн јьгьртмә ottuz kun кегън јәнә вѣр суқарамъз. Вә: зь ҫајларьмъзда еккь суқарьҫ мәнән тамам во-ладь, вә: зь вѣр ҫајларьмъз и с ьсәдѣ. Рaxта асылгәндән кѣјн ха-тън-қьзларьмъз сьқьҫьр, терьҫьр вәрәдѣ. Вьз punkьtkә аварьр тар-ҫырамъз; вьзгә әттән гәзләмә, сај, кәлуҫ ҫунгә охсаҫ нәрәсәләнъ вәрәдѣ. Вә: зь ҫајларьмъзда вѣр танар јерьмъздән елльг put рaxта сьқадь; вә: зь вѣр јерләрьмъздән ottuz put рaxта сьқадь; иңгә, аз вәрьҫьккә сәвәр зәккәҫ усун. Қуруқ јерләрьмъз елльг put вәрә-дѣ. Възъ јерләрьмъз хьр хьл-дәл ¹

III. Nәмәңгән ҫевәсидән өрнәк.

Atadan bittәјduk, olup, olup uштә qalduk ikkimiz jalanqac. bi-rimizzi beri joq. Beri joq manam birgә ketәvurduk, bir ҫajgә var-duk; bir ҫajgә varsәk uштә caqa tuшuv jatuptь: alup qarasәk ikki-si pucәk, birini muhru joq. Muhru joq caqanь alduk, beri joqnь arqasigә salduk, ketәvurduk; ketuptursәk bir ҫajgә varduk; var-sәk uштә hovuz turuptь, icini qaraduk; qarasak ikkisi qaқ quruq, bitәsini nemi joq. Nemi joq hovuzъ icini qaraduk endi, uштә ve-liq jatipti, ikkisi oluk, birini ҫoni joq. Ҫoni (ҫань) joq veliqni al-duk, beri joq arqasigә salduk. ҫunu manam ketәvurduk. ҫundan varavurduk, bir ҫajgә varsәk uc oj turupti, ikkisi vәјrana-vәјrana, bittәsini pәјdәvәli joq. Pәјdәvall joq ojni icigә kirsәk, uc qazan; ikkisi kulpәccә rezә, birini tәgi joq. Tәgi joq qazanni pәјdәvәli joq ojni icidәgi ocaqqa asduk; һәligi beri joqni arqasidagi ҫonь joq veliqni tәgi joq qazangә salduk. Hәligi kocәдән tapvalgән muh-ru joq caqa altь pul әкән; alti ikkәм елли vaq шuvaq alduk; шu-vaq alьр ҫonь joq veliqni tәgi joq qazangә salip, qajnatavur-duk, qajnatavurduk. Piшкәmmikin dip alip qarasak songә:lәri tit-kә-titkә vop ketipto, goшugә issiq otmәpto aqalla.

Boru хәм јep oluptumi, dep јejverimmiz, јejewerimmiz, qa:x vardandәј vop ketimmiz; pәјdәvәli joq ojni еҫigidән сьқьр кетә-nyg desәk, siqmamъz; lokudonidән ciqlp ketimmiz, шәдәңgini xa-vari joq ².

¹) Bu gyryn 1932 jьlda 21 ijynda Marqьlan ҫәhridә Marqьlan rajonьda Der-mә Ҫәmә'әsidә Qara ҫijda qәҫlaqьda jaшavь Junuшҫan Jusufь, kәmbaqal dәјqan, aqьzdan еҫitilgәncә jazьldь. Bu Junuшҫannьn jaшь 35 dә voliv. ezi Vorоҫilov kol-xozьnьn a'zassьdr.

Qazi Alim.

²) Bu total Sultan Rәhim oqlь aqьzdan 1932 jьlda, 12 ijyldә еҫitilgәncә jazьldь.

Qazi Alim

ORNAKLARDA UCRAGAN BA'ZI SOZLARNIN IZAH

A

Ajuw (Qurama) — ајық.
alanlıq (x) — jalañlıq; alañ — ysti kickinə tərälərdən, cuqurlıqlardan iverət bolqan daraxtzar çaj.

ana (x) — әнә.

a : şb — işrət (x) — әjş — işrät.

ataw (x) — aral, ata.

awuz (Qurama) — ақыз. Өзбек қырсақ лəһçəsinin wutyn şevə-ləridə wu sөz, awuz, şəklidə iş-lətilədi.

B

ba : dbrək (x) — wərrək.

warw || warw (F. q) — wərmə.

Baştu: (F. q) — waşlıb, esli, aqılıb.

Başwaqqan || waş waqqan (F. q) — Maralamaq, waşlıb sьqatıw waqmaq.

Batman (x) — 48 qadaq; soñ waqt-larda, batman deş 50 qadaqqa ajtađılar xьwalıylar.

Taşkentdə, batman' deş 11 pudqa, Samarqanda 8 pudqa ajtıladı.

Beliq (Nəməngən) — walıq.

Bələ (F. Qaraqalpaqca) — wəla.

Bələhət (g) — walaqat, wəjqa jetmak.

Bə : ri (x) — wəri.

Bərmək (x) — wərmək.

Bowur (F. q) — waqr.

Bulanmaq (x) — wulanmaq.

Bozoj (F. q) — woz jigitt, woz wala, jaş jigitt.

C

Cañ-ıltaş (F. q). Aјym rajonınlın pəstidə bir taq atь.

Cañr (Mijtən — qьrқ) — cađr.

Coq (F. q) — Coq. Xьjwada ço : q.

Ç

Çaňşanoqan (F. q) — qьñşьqan.

Bu mьsəl ham Өzбек - qьrсақ ləhçəsi Sivilant wəlimigə mən-syв wolvь, tyrk — warias ləh-çəsi Sьpьrantlıb wolvantlıqьnlı kərsətədi.

Çelwegej (F. q.) — jelvəgəj. Qo-qanda, gelwəgəj' wə şul sөzdə Qoqanda, gelwə tezəj jə'ni jenil aqılıb adam.

Çəj (F. q) — Çaj.

Çəmən (F. q) — jaman.

Çumwaq (Qurama) — tapar sөp-cək. Qьrқ, çyz, min, mij-tən, laqaj, qьqьrat, najman uruqlarьnlın tilidə həm Çum-waq || çummaq' deş ajtıladı.

Çygöry (F. q.) — çyhəri.

Çьt (F. q) — hid is.

D

Da : n || daqьn (x) — taqьn; wu sөz eski ədəbiyatınlın tilidə, taqь'şəklidə işlətilgən.

Da : ş (x) — taş.

Dijirman (x) — tegirmən.

Do : n (x) — ton.

Don (x) — qaca; şu waxta don' = şu waqtqaca

Dow (Şawat — Caqataj) — dev.

Dört (x) — tört.

Dur (x) — toxta || tur.

Dyjə (x) — tyjə.

Dyjdi — tygdi; özbek — qırcaq-cada, tyjdi' voladı. Хъjva ləh-çəsida, dyj' tamьгънън sonь-daqь tavuş əslən, j' eməs, vəki til ortasь. jaryьq, çaranьb tavuşdyr (t).

E

Egiz (F. q) — 1) vələn, juqarь jer; 2) ikkisi bir tuquqlan vala || həsən — hysəjn.

Ermeg (F q) — ermək.

Ə

Əçy:ətmək (x) həçv etmək, masqara qylmaq.

Əl (x) — qol, qolnъn viləkdən pəstki qьsmь.

Əlcə (F. q) — a'ьca.

Ənə (x) — ana. Madər.

Ətəwilmı: (x) etə bilməj.

Əwli (F.q) — havlı.

G

Gəlmək (x) — kelmək.

Gəşlr (x) — Səvzi.

Gətir (x) — Keltir. Tyrk - varlas və özbek - qırcaq ləhçələrində, ketir, şəkli işlətilədi.

Giçanlamaq (x) — əzidə var nərsəni kərsətiv maqtanmaq.

Gə:hər (x) — gəvhər. Хъjvanьn bu, gə:hər' səzidəgli „h" tavuşi — asьq, çaranьb voqaz tavşьdyr.

Gök (x) көk (rən). Başqa şevə və ləhçələrimizdə volqandek хъva ləhçəsində — həm, gə:k, səzi 1) аспаньb rən, 2) jaşьl, 3) kyl rən və 4) синий.

Gəgəw (Хьдыr eli) — Kərgən. хъjvada, gərgən! voladi.

H

Həz ətmək (x) — ləzzətlənmək

I

İlwərsin (F. q) — kəklik.

I:n (x) — in, uja.

İnam (x) — in'am.

İndi (x) — endi.

İnəm (x) — jənə həm.

İngən (Mijtən — qьrğ) ajrь tyjə.

İtələmək (x) — itərmək.

J

Jalьn (x) jalьq.

Janqь (x) — vajaqь, həligi.

Jassь (x) — jatsa; qajtьm sındirış arqasьda „t" tavuşь „s" tavuşь tamanьdan sındirilgən

Ja:tьr (şawat — caqataj) — jat-qьz.

Jessin (x) — jetsin; qajtьm sındirış arqasьda „t" tavuşi „s" tavuşьqa ajlanqan.

Jil (x) — jьl; bu sөz хъjva və Taşkent tillərində jumşaq volьb, Özbek qırcaq ləhçəsində qattьq ajtьlady.

Joqlar (x) — jьqlar; хъjva tili-də — də jьqlar, şəkli köprək işlətilədi. Bu sөz Taşkəndə, jaqlar, şəklidə ajtьladi.

Jorraq || jorraq (x) — jaryraq, vərg.

Jyrincəlli (хьda eli) — jyrəgncə demək.

K

Kənə (Mijtən) — kənə.

Kəsəw (Mijtən) — kəsəw.

Kəmplet (Farqana) komplekt.

Kirpi (Qurama) kirpi tikən.

Kəjkəlojsin (F q) — tolqanasan.

Kəpyr (x) — kəpyrk, Bu „kəpyr" sөzinin vaşьda „k" həfli blən kərsətilgən tavuş til arqasь

tavuşь emas, wəlki til ortasь-
dan сыqaturqan, jaryьq, çaranь-
syz tavuşьdyr.

Kyjzə || **gyjzə** (xьдыr eli) — көzə,
bu sez xьjvada ky:zə səkli
də, gyrləndə, gy:zə || gyjzə,
şəklidə aytlyadь.

Kyllən (F.q) — varca, əgəwсə kylli
|| kyllən.

Kyngəj (F. q.) — kyngəj, aftavru.
Kyrmə сысан (x) — kələmuşь.

M

Məsələ (x) — çumbaq || tapar сөр
сək; məsələ.

Məltəgi (Mijtən — qьrğ) ləli.

N

Nemi (Nəməngən) — nəmi, ty-
tyvəti.

Nəsijət (g) — nəsihət, əgyt.

Nəpti (F. q) — əsil tavadan qь-
lynqan xatьn-qьz kijimi.

O

Ooqa (F.q.q.) — Uqa.

Oturьwədi (x) — oturьw edi.

O: || **O:w** (x) — av.

O:lap (x) — avlap.

Owul (x. q.) avul, qьşlaq.

P

Pa:za (x) — amac.

Peşəxana (x) pəşşəxana.

Pətiljə (G) — fatьha.

Port (Xьjva) mort (Taşk).

Prustoj (Farqana) — простой
işsiz, toxtav qalqan iş; işsiz
ətgən vaqt.

Pytyn (F.q) — wytyn.

Q

Qalpa (F.q.) Xalpa || Xalifə.

Qalq (F.q) — Xalq.

Qara (F.q) — Xara. Farqaa va-
dьşьdaqь qьpсаqlar tilidən (x)

tavuşь ornьda (q) tavuşь ke-
lədi; bu hal qьrğ, jyz, najman,
çalarir, qonьrat, laqaj uruqla
rьnьn tilidə -də var.

Qaqmaq (Mijtən qьrğ) qarqaq.

Qaştu: (F.q) — qaşь, ser qaş,
qaşь сыrajь.

Qojaqajen (Xьдыr eli) — qoja
qalajьn.

Qoşu (Qurama) — qoşnu; əzbek
qьpсаq ləhçəsinin көp şevə-
ləridə bu sez, qoşu, şəklidə
işlətilədi.

Quwurmac (Mijtən) — qoqur-
mac. Əzbek - qьpсаq ləhçəsi-
nin həmmə şevəridə, quwur-
mac, dev aytlyadь.

R

R:ommal (x) — romal (rojmal).
Xьjva ləhçəsidə bu sөznin
vaşьdaqь „r“ tavuşь uzьn „r“
halьda eştilədi.

S

Syjt (Xьдыr eli) — syt.

Syrssə (x) — syrtsə; qajьtm siq-
diriş tə'siri astьda „syrt“ sezi-
nin sonьdaqь „t“ tavuşь „s“
tavuşььqa aylanqan; bu hal
həmmə ləhçələrimizdə həm
var.

Sьсан (x) сысан.

Sьndьraq (x) qojьnьn pacasь,
paca syjəgi bilən pəjnin tutaş-
qan çajьdyr, ki bu çajdan qoj-
nь asadylar. „Sьndьraq“ sezi-
də „q“ hərfi bilən көrsətilgən
tavuş çaranь „jaryьq“ velar
tavuşьdyr jə'nli çaranь „q“ dyr.

Ş

Şytyk (xьjva) pillikdən qьlyьnьv
mazьr vaşььqa qojьlaturqan
сыraq. Oşandaq tynikədən
qьlyьnqan piltəli qara сыraqqa
həm şytyk dijilədi.

T

Tajlaq (Mijtan) — tajlaq; tyjə-nin ikki jəşər balas̄.

Ta:r (x) — dar, kijim asaturqan dar.

Taşi:di — da:n (x) — taşlajd̄-da. Taşkent şevəsida taşi:di-de: şekli işlətilədi.

Təwər (Farqana) — tavar, toqu-lyb tajjar bolqan iş.

Tijirmən (Mijtan) — tegirmən.

Tijmæk (Qurama) — tegmæk. Bu söz həmmə özбек-qırcaq ləh-çəsigə mənsub şevələrdə, tij-mæk" dəv ajtylad̄.

Toqaj (Qurama) — toqaj. Bu söz özбек-qırcaq əhçəsinin həm-mə şevələrində „toqaj“ şəklidə eşitilədi.

Top || top (F.q) — kəptək, top.

Toxtanalwaj (F.q) — toxtajal-maj.

Təjyp (x) — təvib.

Tьhmə (Marqylan) — tikmə jə'ni cigitni cactmasdan bir-bir tikib ekiş.

U

Uoqaweken (F.q) — uqarm̄ ekən: „uqmaq“ fe'li Xьyvada joq. şunьң ucyn bu sözni Xьvalь və yrgəncililər tyşynməjdilər

Ullu (x) — uluq.

Uluq (F.q) — Suvnьң cuqur, gym çajь.

Uzoqam (x) — işni uzajtyş, cozьş ojlav iş qylyş.

Uzoqamly — ojlav iş qylaturqan, aqьr, şaşmajturqan.

X

Xaras (x) — tegirmən.

Y

Yjərmæk || yjərmæk (x) — ju-varmaq.

Zəkkəş (Marqylan) — zəkkəş, rutuvatly.

Zьңqьtmaq || Zьңqьv ivərmæk (x) Birdən atьv juvarmaq, ьtqь-maq.

MUNDARIÇA

	Bet
Soz başı	3
Ornaklar imlasi	5
Tasnif asaslari	11
Ornaklar	37
Ornaklarda ucragan ba'zi sozlar izahl	61

Баҳаси 1 с. 50 т.
Цена 1 р. 50 к.

На узбекском языке

ЦКНАТУ

Проф. Гази Галям

**ОПЫТ ПО КЛАССИФИКАЦИИ
ГОВОРОВ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА**

Госиздат УзССР. Ташкент 1936